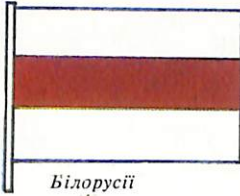
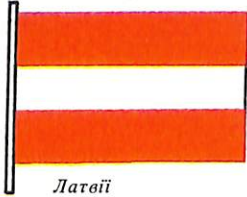

НАЦІОНАЛЬНЕ

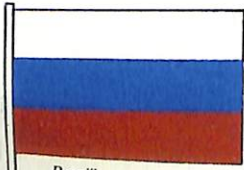
ЧИ НАЦІОНАЛІСТИЧНЕ?

Білорусії

Латвії

Росії

ШАНОВНА РЕДАКЦІЄ!

Сьогодні значно зріс інтерес до історії, народних традицій, національної символіки минулого. Зокрема, порушується питання про відродження жовто-блакитного прапора на Україні. Хотілося б знати, коли і звідкіля пішов цей прапор? Хто і на кого ходив під ним? Та й що символізують його кольори?

Владислав КОХАН,
інженер

Львів

ШАНОВНА РЕДАКЦІЄ!

Вимушений до вас звернутися, оскільки непокоїть одна обставина: 21 травня цього року у Львові на Личаківському цвинтарі відбулася панахида по відомому українському композитору В. Івасюку, який трагічно пішов із жит-

тя 10 років тому. Водночас громадськість провела панахиду і по Т. Шевченку, а потім з портретами В. Івасюка й Т. Шевченка, а також жовто-блакитними стягами організовано пройшла центром міста до майбутнього місцерозташування пам'ятника Кобзарю. На жаль, ні преса, ні телебачення не коментували цю подію.

Дуже прошу при можливості опублікувати на сторінках вашого журналу докладні матеріали про походження українського прапора. Адже багато людей, не знаючи істини, вважають «бандерівським» не червоно-чорний, а саме жовто-блакитний прапор.

Ярослав ЧАЙКОВСЬКИЙ,
член Товариства рідної мови

ШАНОВНА РЕДАКЦІЄ!

Мене дуже хвилює славне минуле нашої України, зокре-

ма, цікавить символіка: герб, тризуб, жовто-блакитний прапор та гімн. Чому цю тему віднесли до забороненої? Споконвіку тризуб, жовто-блакитний прапор були істинно народними. Дуже прошу в одному з номерів журналу повернутися до теми української символіки, розповісти про її народження і розвиток.

Хотілося б почути думку знавця й про повернення деяким містам їхніх старовинних назв, прочитати сучасні дослідження про історію Запорозької Січі та більше знати про праці видатного історика Михайла Грушевського, які, на жаль, потрапили до списку заборонених.

Якщо у вас є можливість,

З символіки українців Канади.

то опублікуйте, будь-ласка, старовинний герб міста Нестерова, звідки я родом, та інших міст Західної України.

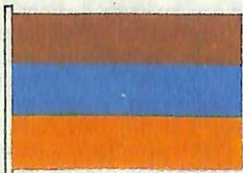
Володимир ГРЕЧУХ

Литви

Естонії

Вірменії

Грузії

Друге видання цієї книги побачило світ завдяки меценатству одного з видавців журналу „Пам'ятки України” — президента концерну „Крим-Континенталь” Юрія КОЛЕСНИКОВА

ДО ПИТАННЯ ПРО УКРАЇНСЬКУ НАЦІОНАЛЬНУ СИМВОЛІКУ

26 квітня 1989 року на велелюдному мітингові, що зібрався на площі Ринок у Львові з нагоди третьої річниці Чорнобильської аварії, замайоріли синьо-жовті прапори з жалобними стрічками. А кілька днів по тому на першотравневій демонстрації проспектом Леніна пройшли три колони львів'ян, які несли червоні і синьо-жовті стяги. Усі ці події викликали радість серед досить значної частини населення Львівщини, а водночас сум'яття й страх серед іншої. Справа стає дійсно серйозною, оскільки окремі люди, як з табору прихильників, так і супротивників, розпочали справжні політичні спекуляції з цього приводу, що аж ніяк не можна схвалювати. Синьо-жовті прапори маяли також 22 травня цього року в

Києві на урочистому закритті Всесоюзного Шевченківського свята біля пам'ятника Кобзареві, що теж спричинило далеко неоднозначну реакцію і не зовсім умотивовані дії влади.

На наш погляд, слід дати населенню республіки повну, історично об'єктивну й науково вірогідну розвідку про історичну українську символіку, що творилась упродовж багатьох століть, зробити відповідні висновки. Це допоможе певною мірою зняти напруження і насторогу між окремими групами населення.

Отож чим є, по суті, гербова відзнака у формі тризуба, синьо-жовті прапори, національний гімн «Ще не вмерла України» — національними чи націоналістичними символами?

ГЕРБ — ТРИЗУБ

Найдавніші археологічні знахідки тризуба на українських землях походять з I століття нашої ери. Очевидно, він міг бути символом племені, котре проживало тоді, чи знаком влади. Як називалося це плем'я — невідомо, ймовірно воно згодом влилося до об'єднання племен давніх слов'ян, що пізніше створили свою державу — могутню Київську Русь. Зображення тризуба, яке дуже мало відрізнялося од офіційно прийнятого герба Української Народної Республіки (УНР), належить до рубежу X—XI століть, часів князювання в Києві Володимира Великого (980—1015 рр.), який міг успадкувати цей знак від своїх предків. Тризуб зберігся на золотих і срібних монетах

Володимира, став спадкоємним геральдичним знаком для його нащадків — Святополка I Окаянного (1015—1019 рр.), Ярослава Мудрого (1019—1054 рр.). Він є в гербі Анни Ярославни, королеви Франції. Про це писали академіки Б. Рибаків й І. Крип'якевич¹. Аналогічне клеймо має й цегла, знайдена під час розкопок Десятинної церкви в Києві (986—996 рр.) та Успенського собору у Володимирі-Волинському (1160 р.). Зображення його знаходять на цеглі й камінні інших церков, замків, палаців, на зброї, посуді, персях; відомий цей знак і з рукописів.

Цікавими археологічними знахідками є трапезіподібні підвіски з розкопок у Новгороді, при чому зображення на одній з них у всіх деталях збігається зі знаком на срібних монетах князя Володимира². Окрім того, про що пише академік Б. Рибаків у згаданій праці, по одній підвісці із знаком тризуба й ускладненим малюнком знайдено у Києві, в Белгороді, на Рюриковому городищі, у Новгороді.

Протягом кількох століть тризуб був поширений по всіх князівствах Київської Русі, зазнавав змін, включно з переходом до двозуба, що був геральдичним знаком Ізяслава Ярославича (1054—1078 рр.), Святополка II Ізяславича (1093—1113 рр.), галицько-волинського князя Льва Даниловича (1264—1301 рр.) та інших, але весь час зберігав свою первісну Володимирову основу. Керамічні плитки, цегла, інші речі з такими символами знаходили під

Герб УНР. Малюнок А. Гречила.

час археологічних розкопок давнього Галича археолог Я. Пастернак (1930—1940 рр.), лєнінградський вчений М. Каргер (1950-ті роки), науковці Інституту суспільних наук АН УРСР В. Ауліх (1985 р.) та Ю. Лукомський (1988 р.). Знаки тризуба-двозуба траплялися під час розкопок літописного Звенигорода І. Свешникову. Досі відомо понад 200 відмін цього геральдичного знака з різноманітними варіантами — додавався хрест на одне з ramen чи збоку, півмісяць, орнаментальні прикраси тощо.

Матеріали археологічних розкопок наведено в працях багатьох істориків³, карбовано в серії значків «Русские воины X—XIII вв.» (Москва, 1980 р.), на художніх конвертах серії «Старинные русские монеты» (Москва, 1986 р.) тощо.

Однозначної думки щодо значення тризуба вчені не мають. Подібні зображення відомі на давніх соляних знаках в Індії та інших країнах світу. Не виключене й скандинавське походження тризуба. Однак відомо, що ше

з доісторичних часів число три, триада завжди мали символічне значення. Існує дуже багато теорій про те, чим був цей знак — символом державної влади, військовою чи релігійною емблемою, монограмою, геометричним орнаментом або що. Та якогось задовільного пояснення жодна з них не дає. А втім, очевидно, за часів Київської Русі тризуб уживали як знак князівської влади Рюриковичів. Як припускає Б. Рибаків, підвіски з тризубом могли бути знаками князівської адміністрації, за типом татарських пайдзе. Натомість А. Молчанов припускає, що це були печатки дипломатичних і зовнішньоторговельних представників Київської Русі у зносинах з Візантією та іншими державами¹.

Проте тризуб не був офіційним гербом Київської Русі в сучасному розумінні. На думку І. Крип'якевича, справжні герби прийшли до нас із західних країн і вперше трапляються на західноукраїнських землях у XIV столітті. Тоді гербові відзнаки стали загальноживаними.

Їх знаходять на печатках галицьких бояр. Окремі феодальні роди як своє династичне знамено вживали тризуб аж до XV століття, але вже з XII століття його почав змінювати герб з архангелом Михаїлом. Свої гербові зображення дістають окремі міста. Наприклад, місто Володимир-Волинський мав знак св. Юрія. Приблизно в цей час з'являється герб Галицької держави — лев.

Відзнаку у формі тризуба використовували українські частини в складі австрійської армії — Українські січові стрільці — під час першої світової війни. Скульптор М. Бринський виконав проект бойового ордена Української Галицької Армії — «Золотий тризуб» 4-х ступенів, який мав стати відзнакою за хоробрість. Символіку зі знаком тризуба використовували бійці УГА під час польсько-української війни 1918—1920 років. З деякою видозміною тризуб протягом певного часу існував і в ЧУГА (Червоній Українській Галицькій Армії). Як державний герб УНР тризуб на синьому тлі був схва-

лений 12 лютого 1918 року Малою радою в Коростені, зображення опубліковано 1 березня 1918 року в Києві та затверджено Центральною Радою 22 березня 1918 року у формі великого й малого герба з відповідним орнаментальним облямуванням. Автором проєктів був художник В. Кричевський. Тоді ж (22 березня 1918 р.) схвалено велику і малу печатки УНР зі знаком тризуба. Він став фігурувати на державних банкнотах УНР (автори проєктів Г. Нарбут, О. Красовський, В. Кричевський, І. Мозалевський). Як герб тризуб залишився і в часи гетьманату (1918 р.), а далі й за Директорії (1918—1920 рр.).

Закон Ради Державних Секретарів про самостійність земель Австро-Угорської монархії від 12 листопада 1918 року, схвалений Національною Радою у Львові 13 листопада 1918 року, передбачав для Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) герб у вигляді золотого лева на синьому тлі, обернутого вправо. Від часу об'єднання УНР і ЗУНР (акт Соборності

України, проголошений у Києві 22 січня 1919 року) державним гербом став золотий тризуб на синьому тлі.

Символіку із зображенням тризуба в 20-40-х роках ХХ століття використовували різні політичні угруповання Західної України — праві і ліві — зокрема, з певною відмінністю (середній зуб у формі меча) і Організація українських націоналістів (ОУН). Тризуб із середнім зубом у формі хреста — релігійні угруповання. Як державний герб тризуб було визнано 15 березня 1939 року Сеймом Карпатської України, що проголосив самостійність цього регіону.

ПРАПОР СИНЬО-ЖОВТИЙ

Прапор як символ чи засіб сигналізації виник за античних часів і поширився в Європі, включно з сучасними українськими землями, в добу середньовіччя. За належністю прапори поділяються на державні, міжнародні, територіальні (провінцій, міст і т. д.); військових і цивільних організацій, товариств, об'єд-

нань, церковних громад тощо. Під терміном *прапорництво* слід розуміти три поняття: ПРАПОРОЗНАВСТВО або ВЕКСИЛОЛОГІЯ, що є допоміжною історичною дисципліною, ПРАПОРНЕ МИСТЕЦТВО — прикладна галузь, що займається творенням і виготовленням прапорів та ПРАПОРНЕ ПРАВО — допоміжна юридична дисципліна, яка визначає правові підстави використання прапорів.

За правилами вексилології, порядок кольорів у багатокольорних прапорах ведеться зверху вниз — першим називають той колір, котрий є верхнім, і т. д.

Позаяк матеріальні пам'ятки Київської Русі з цієї ділянки відсутні, дещо з прапорництва можемо почерпнути з тогочасних писемних і мистецьких творів — літописів, біографій, («Житіє Бориса і Гліба», «Слово о полку Ігоревім»), дещо віднайти в іноземних джерелах, зокрема візантійських і болгарських («Хроніка Манасії» та ін.). Прапорні відзнаки є на килимі королеви Гертруди,

печатці короля Юрія Львовича, на новгородських і московських мініатюрах. Із цих джерел можна довідатися, що найдавніші прапорні полотнища були трикутно-клинові. На зламі XIII і XIV століть з'являються чотирикутні прапори з клиновими полотнищами на вільному кінці. Найживанішим кольором був червоний. Вживали також білий, блакитний кольори, рідше — жовтий. Починають існувати також кольорні сполучення. Прапорними зображеннями були здебільшого небесні світила, хрести, родові княжі знаки тризуби-двозуби тощо. Як наконечники державні використовували хрести, списові вістря, волосяні «чілки». На цей час у Західній Європі вже усталилися державні прапори, натомість у нас цього не було, кожен князь мав стяг дещо відмінний од інших. Прапор Руської землі був переважно червоним із золотим тризубом-двозубом, а корога Галицько-Волинського князівства — відповідно до кольорів свого герба — блакитна (синя) із золотим левом, з такими стя-

гами галицькі полки брали участь у Грюнвальдській битві 1410 року.

Цікаву версію щодо походження синіх і жовтих кольорів висунув мовознавець зі Львова М. Рогович. На його думку, слово «хохол», що ним представники інших національностей інколи називають українців, — монгольського походження. Слово це складене: «хох» — синій, голубий, небесний, «улу» (юлу) — жовтий. Кінцева голосна редукується і ми дістаємо теперішнє звучання. Вважаємо цю гіпотезу дуже цікавою, адже сині й жовті кольори могли бути кольорами племінних об'єднань слов'ян ще перед монгольською навалою, а саме слово перейшло в мову наших сусідів, втративши своє первісне значення. Розвиваючи цю гіпотезу, можна припустити, що саме такими об'єднаннями племен монголотатарів називали могутнє Галицько-Волинське князівство, яке під проводом князя Данила Галицького так і не скорилося східній навалі. Цілком імовірно, що синього й жовтого кольорів уживали племена

на цій території й значно раніше.

По тому, як українські землі ввійшли до складу Велико-го князівства Литовського, особливо інтенсивно починає розвиватися територіальне прапорництво. Кожна земля, повіт мають свої прапори. Однак починає спостерігатися цікава закономірність. Якщо в Києві, можливо під польським впливом, до геральдики входять білий і червоний кольори (білий, зелений, архангел Михаїл на червоному полі), то в гербах західних земель трапляються в основному синій і жовтий кольори, що йшло від традицій Галицько-Волинського князівства. Ці кольори бачимо в гербах Львівщини, Поділля, Холмщини, Закарпаття. Наприклад, короґва Перемиської землі була блакитною із золотим двоголовим орлом, відповідно до такого самого герба.

Водночас розвивалося міське прапорництво — магістратів, цехів, військових відділів. Відома «Золота короґва» Київського магістрату. Під ренесансним впливом зба-

гачуються форми і кольори на прапорах магнатів-землевласників, церковних та державних діячів.

Прапор Велико-го князівства Литовського в XV столітті був червоним із золотим тризубоподібним знаком Гедиміновичів — так званими «колонами», а трохи пізніше замість «колон» на прапорі з'явився білий вершник на білому коні з мечем у правій руці й блакитним щитом у лівій, так звана — «погоня». Прапор польського короля з XV століття був червоним з білим орлом у короні.

Великого розквіту набуло українське прапорництво в героїчну козацько-гетьманську добу. Йшло збагачення форм полотнищ, колірної гами, посилення національних прикмет у формі й змісті, створення системи військово-полкових, сотенних стягів, прапорів для морських походів тощо. З цього часу залишилося багато писемних і речових пам'яток. Тоді ж з'являється новий прапорний колір — «малиновий», який, на наш погляд, видозмінився з червоного кольору київської

землі й став основним у запорозьких козаків. Виникає інститут козацької старшини, яка порядкує прапорами. Так, головними стягами (у XVII ст. вони були переважно червоно-малиновими із зображенням архангела Михаїла, а також гербом гетьмана) видав генеральний хорунжий. Свої прапори мали полки, сотні, запорозькі курені. Окрім малинового, у козацьких полках були короґви різних кольорів: жовті, сині, зелені та інші. Синя й жовта барви найчастіше трапляються в козацькому одязі часів Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького (1648—1654 рр.), а пізніше — гайдамаків часів Колівщини.

Цікаве свідчення щодо кольорів козацьких полків наводить М. Грушевський, описуючи за відповідними історичними джерелами битву під Гомелем 1651 року. «Наступ почався 4 червня, в неділю. О восьмій годині рано, при зміні варті, побачили спершу короґву червону з білим хрестом і білою обвідкою; потім показалася друга, червона

короґва, а коло неї три білі, й дві чорні, і дві жовто-«облочисті» (блакитні — Б. Я.); під ними 8 тисяч козаків, кінних і піших, вибраного війська». Під час облоги Львова 1655 року за Хмельницьким несли одну червону короґву й другу — з образом св. Михаїла, що простромлює змія. «За цими короґвами, — писав польський міщанин, — йшли інші короґви, більш-менш 34, на них видно було герби майже всіх дальніх воєвідств і повітів — окрім нашого білого орла в короні...»⁶ Блакитні (сині) полотнища із золотими чи жовтими зображеннями хрестів і почасті інших знаків — небесних світил, зброї, святих Михаїла, Юрія та інших стали переважати в XVII столітті. Лицьовий бік полкових і сотенних знамен мав нову емблему — лицаря козака із самопалом у золотому чи жовтому щитовому полі на блакитному полотнищі, а зворотний — полкову або сотенну емблему відповідного кольору з установленим зображенням.

Запорозькі витворили спеціальні короґви для морських

походів — біле полотнище із зображенням св. Миколи. Збереглася також інша морська короґва — червона з козацькою чайкою. Синя і жовта барви поширюються і у XVIII столітті. Поєднання їх знаходимо в полкових знаменах Київського, Лубенського, Чернігівського полків. 1717 року для Полтавського полку було справлено нову короґву — блакитну з жовтим хрестом.

Із занепадом Гетьманщини, поділом українських земель між Росією і Австрією, зникають українські військові, територіальні та інші прапори. На українській землі у межах царської Росії можна було вживати лише біло-синьо-червоні прапори імперії. Традиції козацького прапорництва зберігалися серед решток запорозького війська над Дунаєм, Дністром, Бугом, Азовським морем і найдовше — на Кубані.

Державний прапор Австрійської монархії спочатку був жовтий з чорним двоголовим орлом, за пізніших часів його вживали як поздовжній, двоколірний (чорно-жовтий). Наприкінці XVIII — на початку

XIX століть для Галичини австрійська влада пробувала запровадити такі прапори: блакитно-червоно-жовтий, блакитно-червоний, червоно-блакитний, а для Буковини — блакитно-червоний, однак ці прапори не утрадиційнилися.

У жовтні 1848 року Головна Руска Рада у Львові ухвалила за остаточні символи українського народу герб Романовичів — золотого лева на блакитному полі і похідне від нього жовто-синє сполучення кольорів прапора. Під цими знаменами у Львові, Дрогобичі, Яворові, Стрию формувалися загопи Народної гвардії. З'явилися прапори галицьких самодіяльних товариств, що були або блакитні з золотим левом, або поперечно-двопільні: жовто-сині чи синьо-жовті. Ці колірні сполучення швидко поширилися на українських землях, що перебували під владою Австро-Угорщини, а на початку XX століття, особливо після революції 1905 року в Росії, — і на Наддніпрянській Україні. Порядок кольорів не був ustalений, тому вживали як жовто-сині, так і синьо-жовті їхні поєднання. Питання націо-

Герб Війська Запорозького XVIII ст.

Герб Галицько-Волинського князівства. ЗУНР.

Герб Карпатської України

нальних кольорів не викликали ніяких сумнівів і під час подемки, що спалахувала на шпальтах львівських і київських газет 1909—1912 років — національними кольорами було визнано синю й жовту барви. Суперечки точилися лише з приводу порядку вживання кольорів. Жовто-сині прапори використовували Українські січові стрільці. 22 березня 1918 року Центральна Рада в Києві ухвалила Закон про державний прапор Української Народної Республіки, який був жовто-блакитним. У 1918 році, після державного перевороту, вчиненого багатими землевласниками на чолі з гетьманом П. Скоропадським, порядок кольорів було змінено на синьо-жовтий. Таким він залишився й після повалення гетьманату наприкінці 1918 року і встановлення влади Директорії. 13 листопада 1918 року було проголошено закон про самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії. Артикул 5 цього закону проголосував герб (золотий лев на блакитному полі, обернутий направо), прапор держави (бла-

китно-жовтий) та печатку (герб із написом довкола «Західно-Українська Народна Республіка»)⁷.

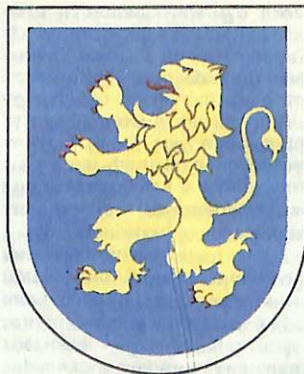
У проекті Конституції УНР 1920 року записано: «Артикул 10. Державними барвами Української Держави є барви синя і жовта. Артикул 11. Прапор військової фльоти є синій-жовтий з державним гербом золотого барви в лівому розі синьої частини прапора. Прапор торговельної фльоти є синій-жовтий»⁸.

Вибір кольорів був умотивований такими міркуваннями: символами України є чисте небо — символ миру (синій колір) та пшеничне поле — символ достатку (жовтий колір).

Як сказав поет:

*Наш стяг — пшениця у степах
Під голубим склепінням неба.*

20 березня 1920 року ухвалено крайовий синьо-жовтий прапор для Закарпатської України як складової частини Чехословаччини, 15 березня 1939 року він був прийнятий

як державний прапор Карпатської України.

У Галичині 1920-1939 років вживали як синьо-жовті, так і жовто-сині прапори. У цей час інтенсивно велися дискусії, яким має бути порядок кольорів. Прихильники німецьких традицій у геральдиці вважали, що спочатку має йти барва герба, а потім його фон (золотий тризуб на синьому тлі). Цього правила додержували поляки, узаконивши в серпні 1919 року біло-червоний прапор Польщі. Однак, скажімо в Угорщині, Боснії та інших країнах, як дослідив А. Гречило, це правило діяло навпаки, тому супротивники законів німецької геральдики мали також істотні аргументи: українська вексилologia формувалася під різними впливами, втискати її в рамки формальних традицій геральдики на німецький кшталт не можна. Серед тих, хто безапеляційно твердив про жовто-синє поєднання кольорів був Т. Скотинський, що видав 1935 року у Львові брошуру «Український герб і прапор».

Як національний прапор

українського народу, синьо-жовте знамено було визнане окупаційною владою панської Польщі в Галичині (20-30 рр. XX ст.). Прапор вивішували на всьляких народних зборах з нагоди відзначення національних свят, святкуваннях Шевченкових роковин тощо. Було багато випадків, коли з хлібом-сіллям та синьо-жовтим прапором цілими селами у вересні 1939 року трудящі Галичини зустрічали радянські війська, що однак, скінчилося трагічно для багатьох організаторів цих зустрічей — невдовзі багато хто з них був репресований і знищений сталінським режимом. У повоєнний період (після 1949 р.) українці на еміграції, незалежно від політичних поглядів, використовують як національний символ синьо-жовте знамено.

Прапор організації українських націоналістів (ОУН), створеної у Відні 1929 року, і пізніше «УПА — Української повстанської армії, як політично-військових угруповань, був червоно-чорний. Стосовно цього було ухвалено спеціальну постанову на 2-му Великому зборі ОУН у квітні 1941 року.

Перший прапор Української РСР був встановлений у березні 1919 року. Це було червоне полотнище із золотими ініціалами УСРР у верхньому куті з золотим облямуванням. Після того, як респу́бліка ввійшла до складу СРСР, створений новий прапор: червоний із золотими схрещеними молотом і серпом, червоною п'ятикутною зіркою, облямованою золотом і внизу ініціалами УРСР.

21 листопада 1949 року Президія Верховної Ради УРСР схвалила новий прапор: горизонтальна смуга (на дві третини висоти прапора) — червона, а нижня (на одну третину) — блакитна. На верхній смугі — золоті схрещені серп і молот, над ними п'ятикутна червона зірка, облямована золотом.

Як допоміжна історична дисципліна прапорознавство або вексилологія в Радянському Союзі фактично не розвивалася. Річ у тім, що ідеологам сталінізму й неосталінізму абсолютно не вигідно було доходити до суті історичної символіки того чи іншого народу, бо це завжди ототожнювалося з націоналізмом. До цього

часу навіть досить багаті прапорні збірки музеїв, зокрема українських (Полтави, Дніпропетровська, Львова), не експонуються, а перебувають у запасниках. Достеменно нічого не відомо про великі колекції українських прапорів Ермітажу, Оружійної палати московського Кремля, музеїв Кракова та Варшави.

ГІМН «ЩЕ НЕ ВМЕРЛА УКРАЇНА»

Слова національного гімну «Ще не вмерла Україна» написав у 60-х роках XIX століття відомий український поет, етнограф, фольклорист, член Російського географічного товариства (1873 р.), лауреат золотої медалі Міжнародного географічного конгресу в Парижі (1875 р.) та Уваровської премії петербурзької Академії наук (1879 р.) Павло Чубинський (1839—1884 рр.). Поезія, уперше надрукована 1863 року, швидко розійшлася в народі, серед інтелігенції, студентів, гимназистів. Певний час її навіть приписували Тарасові Шевченку. Музику написав західноукраїнський ком-

позитор і диригент Михайло Вербицький (1815—1870 рр.).

Слід зазначити, що в тексті гімну, найбільш усталеному й канонізованому, два рядки належать поетові Миколі Вербицькому, а музику до слів П. Чубинського, крім Михайла Вербицького, писали й інші українські композитори, зокрема Кирило Стеценко.

«Ще не вмерла Україна» не був єдиним гімном. За національні гімни вважали також «Заповіт» Т. Шевченка, «Вічний революціонер» (сл. І. Франка, муз. М. Лисенка), «Не пора» (сл. І. Франка, муз. Д. Січинського). Свої два гімни «За тебе, Україно» (сл. В. Щурата, муз. С. Людкевича) та «Для тебе, Україно, живем» (сл. О. Грицяя, муз. С. Людкевича) мали українські емігранти в Америці й Канаді. У Галичині, окрім «Ще не вмерла Україна» й «Заповіту», на урочистостях співали також «Не плакати нам» (сл. Г. Гордого, муз. Й. Кишакевича) та давній галицько-український гімн «Мир вам, браття» (сл. І. Гушалевича, муз. Д. Січинського), а також церковний гімн «Боже великий єдиний,

нам Україну храни» (сл. О. Кониського, муз. М. Лисенка) та ін.

Українці Закарпаття співали гімнів «Я русин бив» та «Подкарпатській русини» (сл. О. Духновича), що був офіційним гімном краю до 1938 року.

Особливо широко вживали гімн «Ще не вмерла Україна» в роки встановлення влади ЗУНР і УНР, однак спеціального закону, що монополізував би його як єдиний державний гімн, не було. Партійний гімн Організації українських націоналістів — «Зродились ми великої години». До речі, провідники ОУН досить скептично ставилися до гімну «Ще не вмерла Україна».

Як бачимо, і гербова відзнака у формі тризуба, і синьо-жовті прапори мають давнє походження, несуть у своїй суті певну історичну пам'ять. Не має націоналістичних тенденцій і гімн «Ще не вмерла Україна», перейнятий мотивами українського романтизму минулого століття. Інша річ, що свого часу ці символи віддали на відкуп націоналістичним колам. Ми ж маємо

досить прикладів, коли деякі «революціонери від культури» в перші пореволюційні роки хотіли викинути на смітник історії навіть твори Т. Шевченка й О. Пушкіна. А хіба не найбільшими втратами історичних пам'яток стала безоглядна боротьба з релігією, наслідком чого зруйновано величезну кількість церков, монастирів, соборів, серед них унікальний Михайлівський Златоверхий у Києві? Під час громадянської війни на Україні, у 40-50-х роках на західноукраїнських землях націоналістичні елементи, використовуючи певною мірою національну символіку, пролили багато крові українського народу. Але ж і сталінські опричники під святими червоними стягами революції знищували ні в чому не винних людей не лише на Україні, а й у всіх областях і краях Радянського Союзу. Хіба в цьому винна символіка? А чи може, людиноненависницькі ідеї та дії?

Жорстока класова боротьба точилася і на польських землях, зокрема під час другої світової війни, у повоєнні роки між буржуазною Армією

Крайовою і народною Армією Людовою. Але ці обидва угруповання, незважаючи на те, що сповідували супротивні погляди, ішли під одними національними біло-червоними прапорами.

У період перебудови, розширення гласності нам слід переосмислити ставлення до історичної пам'яті народу, складовою частиною якої є і давня історична символіка, поглибити дослідження з вексилології, започаткованими на Україні видатними українськими істориками Д. Яворницьким та І. Крип'якевичем. Очевидно, треба позбутися її тенденційності, яка ще часто має місце в публікаціях останнього часу, зокрема в статті В. Ткаченка «Національна символіка: минуле і сучасне»⁹. Щоб підтвердити свої слова, автор послуговується і цитатами з творів К. Маркса, вивираючи їх з контексту, хоча класики марксизму дуже уважно ставилися до історичних традицій кожного народу. А натяк на те, що, мовляв, відродження давньої історичної символіки спричинить психо-

логічну обстановку громадянської війни, м'яко кажучи, дивний. Тут вбачається просто перевірений жупел націоналізму, яким страхали наліво і направо як за часів Сталіна, так і пізніше, за часів його ідейних спадкоємців. Ми ж повинні чітко усвідомити, що історична символіка є передусім пам'яткою українського народу і під таким кутом зору до неї ставитися.

На наш погляд, нема ніяких підстав пов'язувати сучасну державну символіку СРСР та УРСР із злочинствами минулого, як це роблять окремі, по-екстремістському настроєні члени деяких неформальних об'єднань. Водночас неупередженим має бути й ставлення до давньої історичної символіки українського народу: синьо-жовтого прапора, давнього знака Рюриковичів — тризуба. Історія завжди мстить за фальсифікацію її. А тому питання, чи має право на існування давня національна символіка є справою самого народу після того, як він дізнається про неї всю правду, хоч би якою солодкою чи гіркою вона була.

ПРИМІТКИ

¹ Рибаків Б. Знаки собственности в княжеском хозяйстве. — М., 1940. — С. 238—239; Крип'якевич І. Герб України. — Львів, 1913. — С. 2.

² Седова М. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X—XV вв.). — М., 1981. — С. 36; Янин В. Вислые печати из новгородских раскопок. — М., 1956. — С. 158.

³ Див., напр.: Грушевський М. Ілюстрована історія України. — Київ — Львів, 1912.

⁴ Молчанов А. Подвески со знаками Рюриковичей и происхождение древнерусской буллы // Вспомогательные исторические дисциплины. — М., 1975. — С. 69—91.

⁵ Грушевський М. Історія України-Русі. — Т. 9. — К., 1928. — С. 225.

⁶ Крип'якевич І., Гнатевич Б. Історія українського війська. — Львів, 1936. — С. 252.

⁷ Українська загальна енциклопедія // Т. 3. — Львів. [1935]. — С. 892.

⁸ Устрій Української Держави. Проекти Конституції Української Народної Республіки. — Львів, 1920. — С. 34.

⁹ Радяська Україна. — 1989. — 26 лютого.

Андрій ГРЕЧИЛО

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПРАПОР

Здавна різні народи використовували під час воєнних змагань певні символи, що мали вказувати місце збору воїнів. Найчастіше це був шматок тканини, прикріплений до списа. На князівських стягах давніх слов'ян зображували поганських богів, тотемні знаки, а після прийняття християнства — Ісуса Христа, різних святих. З утрадиційненних на наших землях засад геральдики (кінець XIII століття) пов'язана поява й утвердження постійних земельних

гербів, на основі яких пізніше сформувалися національні символи.

Українське синьо-жовте колірне сполучення — одне з найдавніших серед сучасних національних прапорів. Походить воно від герба Галицько-Волинського князівства — золотого лева в синьому полі, який з'явився в другій половині XIII століття. На цей самий час усталілися державні знаки і в сусідніх країнах — Польщі, Чехії, Угорщині.

Найраніше з відомих зображень лева зустрічається на печатці з грамоти 1316 року князів Андрія і Лева II; проте вважають, що ця печатка нале-

жала ще князеві Леву Даниловичу¹.

Лев як герб Русі виступав в XIV столітті й на інших княжих печатках, а після розпаду князівства — на печатках польських королів та литовських князів, які захопили українські землі, на монетах, карбованих у 1350—1410 роках у Львові з написом «Монета Русі», на архітектурних деталях тощо.

1410 року ополчення Львівської землі брало участь у звитязній Грюнвальдській битві

Прапори ополчення Львівської (1) та Перемиської (3) земель у Грюнвальдській битві (1410 р., реконструкція).

під синьою корогвою із зображенням жовтого лева, що спинається на скелю. Такі самі барви мало знамено Перемиської землі (на синьому полотнищі жовтий двоголовий орел під короною)².

Золотий лев, що спинається на скелю, став гербом Руського воєводства, утвореного 1434 року (об'єднувало Львівську, Галицьку, Перемиську, Сяноцьку, а з XVI століття і Холмську землі)³. Відомі спроби загарбників «полонізувати» цей герб, змінивши колір поля на червоний⁴, однак «Руський лев» зберіг свої барви й був самобутнім знаком західноукраїнських земель аж до кінця XVIII століття.

Розвиток козащини мав значний вплив на українське прапорництво. Наймаючи козаків для воєнних походів, монархи дарували їм клейноди, які пізніше залишалися і використовувалися козаками. Так, 1593 року імператор Священної Римської імперії Рудольф II передав запорізьким козакам прапор, через рік його посол Еріх Лясота привіз ще один. Ці прапори, як і корогви, даровані царем Максиміліа-

ном та семигородським князем (з їхніми гербами), козаки втратили після поразки повстання під проводом Наливайка та Лободи⁵.

Під час національно-визвольної війни 1648—1654 років козацьке військо використовувало прапори різної барви із зображеннями зірок, хрестів, місяців, гетьманських або земельних гербів. Ось як описує очевидець штурм козаками Чернігівського полку міста Гомеля 1651 року: «Наступ почався 4 червня в неділю. О восьмій годині рано, при зміні варті, побачили спершу корогву червону з білим хрестом і білою обвідкою, потім показала друга червона корогва, а коло неї три білі й дві чорні, і дві жовто-облочисті (тобто — блакитні), під ними 8 тисяч козаків кінних і піших вибраного війська⁶. Як вони виглядали видно з опублікованих Я. Ісаєвичем зразків козацьких прапорів⁷.

Штандарти Буковини (2) й Галичини (5).

Прапор воєнно-морського флоту, прийнятий гетьманом Скоропадським у липні 1918 р. (4).

Основним клейнодом був блакитний прапор з червоно-білим орлом, дарований 1646 року польським королем Владиславом IV. У лютому 1649 року польські посли передали в Переяславі Б. Хмельницькому «нову королівську корогву, червону з білим орлом і написом «Ioannes Casimirus rex». Ці два прапори були втрачені 1651 року під Берестечком⁸.

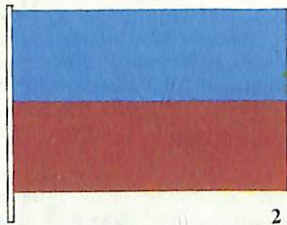
Після того, як 1655 року козаки зняли облогу Львова, очевидець цієї події свідчить, що за Хмельницьким несли прапори з його гербом «Абданк» та із зображенням архангела Михаїла, який простромлює змія (мабуть, символів Гетьманщини та Запоріжжя). Павло Алеппський під час перебування на Україні бачив гетьманську корогву, зшити з чорної та жовтої смуг⁹. У Переяславі 8 січня 1654 року Бутурлін передав царські знамена із зображеннями св. Антонія, Феодосія і Варвари¹⁰.

З цього видно, що Гетьманщина користувалася в XVII столітті різноколірними прапорами. Існували полкові, сотенні, курінні та інші корогви (великий полковий прапор),

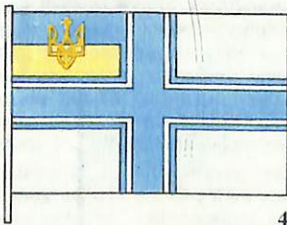
знамена й значки (малий полковий прапор).

Запоріжжя мало своє власне прапорництво. Велика корогва Запорозької Січі була червона із зображенням на лицьовому боці білого архангела Михаїла, а на зворотному — білого грецького хреста, оточеного золотими небесними світилами: сонцем, півмісяцем та зірками. Прапори куренів і паланок були переважно малинові із зображеннями святих або хреста (під впливом цього наприкінці XIX століття виникло не зовсім обгрунтоване твердження, що запорозький прапор був малиновий). Корогва для морських походів була біла із зображенням св. Миколи. Збереглася також інша морська корогва — червона з козацьким кораблем та чорним двоголовим царським орлом¹¹.

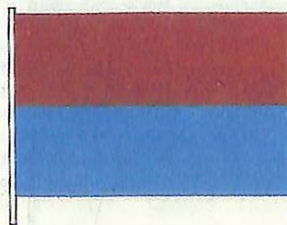
Крім військових прапорів, були в XVI—XVIII століттях міські (магістратські), цехові та інші. Так, місто Богуслав одержало 1620 року привілей, у якому визначався прапор: «між берегами зеленими річка блакитна, на якій 3 скелі з хрестами золотими»¹².

2

4

5

У XVIII столітті поширилися прапори з поєднанням блакитного і жовтого ксьорів. Так, 1717 року для пошиття прапорів Полтавського полку було закуплено блакитний та жовтий лудан, а також «справлено полковою корогов» — блакитну з жовтим хрестом. 1758 року розроблено «абрысь» для виготовлення прапорів Лубенського полку: на одному боці на блакитному полі було зображення козака із самопалом у золотому щиті (трактованого як національний герб), а на другому — полкова або сотенна емблема. Відомий подібний прапор Домонтівської сотні Переяславського полку (1762 року) та інші¹³.

За свідченням сучасників, у жовті жупани та в блакитні шаровари й контуші були вдягнені гайдамаки Гонти під час повстання 1768 року¹⁴.

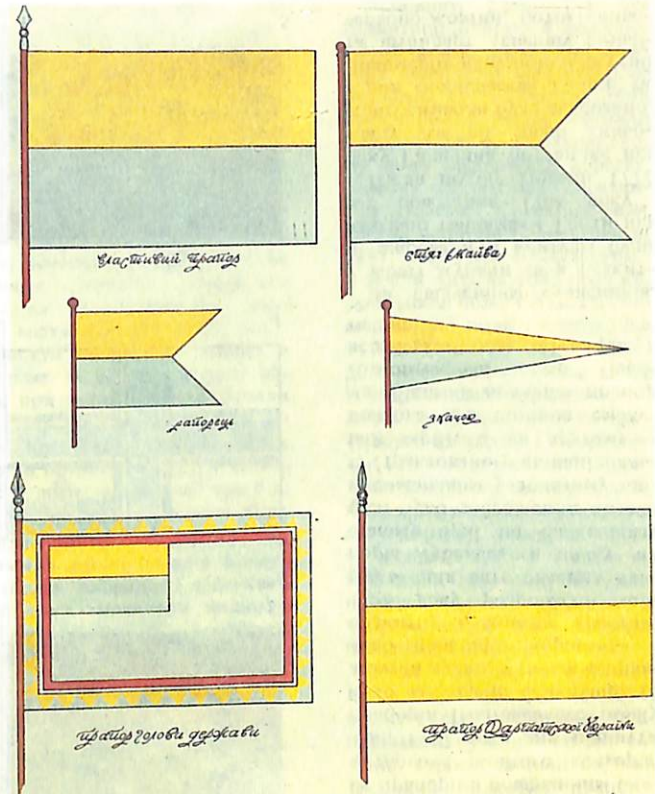
Після поділу Польщі 1772 року Галичина потрапляє під владу Австрії, давні синьо-жовті символи було скасовано, а для «королівства Галиції та Лодомерії» надумано нові герб та штандарт (спершу синьо-червоно-жовтий, потім синьо-

червоний, а після виділення Буковини 1849 року — червоно-синій; для Буковини синьо-червоний)¹⁵.

У березні 1848 року в Австрійській імперії вибухнула революція, що дала поштовх і для українського національно-визвольного руху. Другого травня у Львові було створено Головну Руську Раду, яка займала лояльне становище щодо австрійської влади. І коли в червні на ратуші Львова з'явився синьо-жовтий прапор, члени Ради поспішили відмежуватися, заявивши, що «то не Русини оучинили, и навіть не знають, кто тое оучинивъ»¹⁶.

У квітні 1848 року австрійська влада дозволила створити Національну гвардію «для підтримання порядку». У 19-му параграфі її Статуту зазначалося, що «каждий баталіон маєть корогву, а каждый швадронъ штандаръ, оздобленій колорами краю». Під час слов'янського з'їзду в Празі

Варіанти державних відзнак за М. Битинським (1930-ті роки).

(2—16 червня) українська та польська делегації дійшли згоди, що загони Національної гвардії в Галичині «за відзнаки матимуть герби обох народів побіч себе»¹⁷.

Однак, насправді почалося активне створення загонів польської гвардії. Це спричинило опір українського населення. Так, селяни Старого Милитина відмовлялися вступати до гвардії «під знаком орла єдиноглавого» (тобто — польської) й вимагали організувати «Руську гвардію»¹⁸. 20 вересня Головна Руська Рада видає відозву до українського народу в справі організації загонів Національної гвардії. У Стрию, Дрогобичі, Яворові, Бережанах та інших містах і селах створюються такі загони, освячуються сині хоругви із золотим «Руським левом». Звертаючись від сільських громад до Ради, «много депутатів просили, даби їм для села зараз штандар руський зо Львова спровадити, ібо тут нема добрих ремісльників, котрі би такий штандар чесно зділати могли»¹⁹. Тому широкого вжитку набули прапори з двох горизонтальних смуг

«у руських барвах» — синьо-жовті та жовто-сині (першою, за правилами вексилології — науки про прапори — зазначається верхня барва). Описуючи перший з'їзд українських вчених у Львові, Яків Головацький подає: «Дня 7/19 жовтня въ четверть 1848 г. отвореный составъ соборъ ученыхъ рускихъ и любителей народного просвѣщенія... О 11-й годинѣ сойшлися для отворенія собора всѣ собраніи члени и многи гостѣ съ отзнаками русконародными до музеальной сали. Красно прибраніи стѣны поразили сильнымъ впечатльниємъ очи всѣхъ присутствовавшихъ.

Першій разъ Русини узрѣлися въ мѣсци, где имъ все припоминало народность. — Под образомъ державного монарха спочило двѣ хоругви синожовти... окна украшени були народными барвами — при сихъ послѣднихъ стремѣли по паръ прапоровъ тожъ синожовтомъ барвы»... І далі пояснює символіку кольорів: «народни барвы просвѣщали намъ и выображали не богатства, збытокъ, але сильную, щирую волю,

благое намѣреніе. Синій цвѣтъ, якъ чисте небо южнои Руси, ясный, погодливый, якъ душа щирого нескѣженого Русина, изъображавъ миръ и спокой, якого до розвитку нашого народного потреба. Золотый цвѣтъ, якъ ти зорницѣ на ясномъ небѣ, изъображали ясное свѣтло, до котрого намъ стремитися належить»²⁰. Це тлумачення національних барв поширилося серед народу. М. Устиянович у вірші «Братки» пише:

*Їх барви красні
Маять бути конче,
Сли само небо,
Сли місяць і сонце,
Сли й нарід руський
Їх цвіт почитас
І дуже радо
Ним ся украшас»²¹*

Галичина наприкінці XIX століття була своєрідним «українським П'ємонтою», тож не дивно, що відроджені національні барви швидко було сприйнято й на інших українських територіях. Тому, коли в 1911—1913 роках на сторінках київських і львівських часописів зав'язалася полемі-

ка про українську національну символіку (у ній брали участь І. Крип'якевич, К. Ширецький, С. Тьомашівський та інші), — питання національних барв не викликало жодного сумніву (не був погоджений тільки порядок розміщення синього та жовтого кольорів на прапорі)²².

Після лютневої революції 1917 року по країні прокотилася хвиля масових мітингів і демонстрацій. У Києві такий мітинг відбувся 29 (16 старого стилю) березня. На ньому робітники, солдати, інтелігенція йшли під червоними та жовто-блакитними прапорами. У київській газеті «Последняя новості» був надрукований вірш Ядова «16 марта», у ньому є такі рядки:

*А под этим лучезарным
сводом
В вихре труб ликующего
звона,
Над свободным работным
народом
Гордо рдеют красные
знамена.
Не сдержат ликующей
стихий,
Не объятъ очами всей*

*картини...
Вот сияют желто-
голубые
Гордо флаги
«Вільной України».*

Під цими ж прапорами відбувалися масові маніфестації в Харкові, Севастополі та багатьох інших містах України.

18 травня в Києві відкрився I Український військовий з'їзд, на який Петроградська делегація прислала синьо-жовтий прапор з написом: «Хай живе національно-територіальна автономія»²³. Улітку 1917 року частина кораблів Чорноморського флоту підняла українські прапори. Під національними та червоними прапорами 22 листопада в Києві святкувалося проголошення Української Народної Республіки.

14 січня 1918 року Центральна Рада ухвалила «Тимчасовий закон про флоту Народної Української Республіки», у якому зазначалося: «2. Прапором Укр. Військової флотії є полотнище о двох — блакитному і жовтому — кольорах. В кряжі блакитного кольору історичний золотий

тризубець з білим внутрішнім полем в ньому. 3. Прапором Укр. торговельної флотії є полотнище о двох — блакитному і жовтому — кольорах»²⁴.

За гетьмана П. Скоропадського також на блакитно-жовтій основі опрацьовано кількадесят різних державних службових прапорів. Зокрема, наказом по морському відомству від 18 липня 1918 року було затверджено новий військово-морський прапор: «...білий прапор з рівним синім хрестом, який ділить прапор на 4 рівних частини. Ширина хреста 1/2 всієї довжини прапора. Відступивши на 1/8 ширини хреста, проходить коло нього такої ж ширини (теж 1/8 ширини хреста) синя смужка, крім тих його боків, які прилягають до крижа. В крижі ж теж, відступивши на 1/8 ширини хреста від його боків, міститься національний прапор Держави (складений з блакитної і жовтої горизонтальних смуг), в центрі якого міститься золота печатка св. Володимира такої ж ширини, як хрест і в 1 1/2 рази вища своєї ширини. Прапор шиється з матерії відповідного

кольору, а печатка малюється бронзовою фарбою»²⁵.

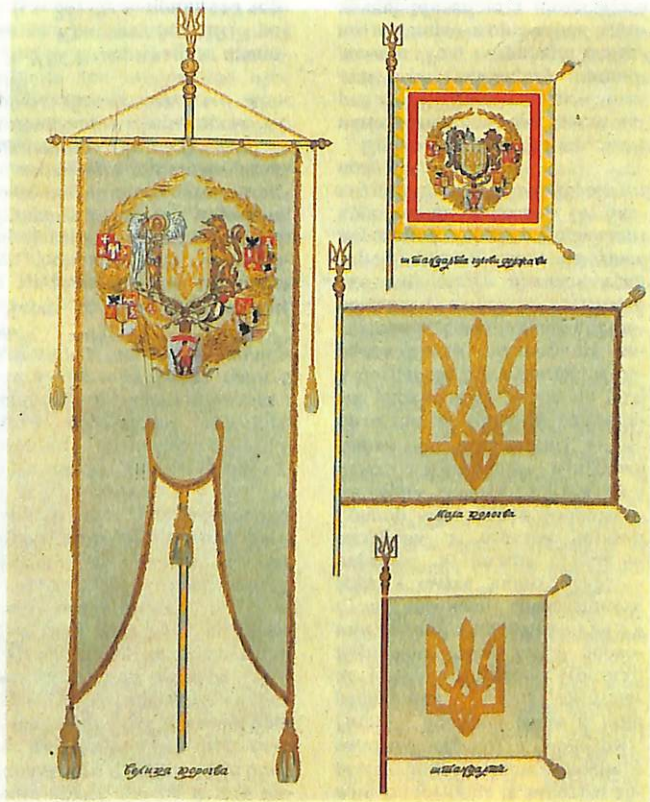
У листопаді 1918 року почалася національно-визвольна боротьба на Західній Україні. Тимчасовий основний закон, ухвалений 13 листопада у Львові Українською Національною Радою, проголосив державним прапором Західноукраїнської Народної Республіки синьо-жовтий (артикул У).

20 березня 1920 року ухвалено крайовий синьо-жовтий прапор Підкарпатської Русі (як складової частини Чехословаччини), а також крайовий герб, що складався з двох полів: срібного з ведмедем (символ Закарпаття) та синьо-жовтого (символ єдності з Україною).

Синьо-жовті прапори були і в проектах Конституцій УНР, розроблених 1920 року Всеукраїнською Національною Радою (у Кам'янці на Поділлі, 9—13 травня) та Урядовою Конституційною комісією Української держави (у Тарнові (Польща. — Ред.), 1 жовтня).

Поширилося й нове тлумачення барв: синьої, як чисто-

Варіанти державних відзнак за М. Битинським (1930-ті роки).

го неба — символ миру, жовтої, як пшеничного лану — символ багатства України.

У міжвоєнний період на Західній Україні (окупованій Польшею) почалися дискусії про порядок кольорів на прапорі. Історично склався і був визнаний синьо-жовтий, однак прихильники жовто-синього (блакитного) обґрунтовували свою позицію тим, що за правилами геральдики зверху вміщується барва основного символу, а знизу — барва поля герба (герб УНР — золотий тризуб у синьому полі). Таке правило справді існувало в німецькій геральдиці для створення міських прапорів. Його використали поляки, узаконюючи в серпні 1919 року біло-червоний прапор. Але, скажімо, в Угорщині, Боснії та інших землях воно діяло навпаки. Оскільки українська вексилологія й геральдика з огляду на історичні обставини формувалися під різноманітними впливами й не мали (на відміну од польських) єдиних ustalених правил, то зовсім не зрозуміло, навіщо було штучно переносити вимоги німецької геральдики на україн-

ських ґрунт, та ще й для національного прапора? Ще більше що плутанину посилила видана 1935 року у Львові брошура Т. Скотинського «Український герб та прапор».

Незважаючи на ці дискусії, коли 1939 року було проголошено незалежність Карпатської України (після анексії Німеччиною Чехії й розпаду Чехословацької республіки), Перший Сейм Карпатської України 15 березня в Хусті ухвалив закон, ч. I, у якому, зокрема, зазначалося: «§5. Барва державного прапора Карпатської України є синя і жовта, причому барва синя є горішня, а жовта є долішня»²⁶.

Через те, що непорозуміння тривали й після війни серед українців на еміграції, Українська Національна Рада 27 червня 1949 року ухвалила, що до остаточного встановлення державних символів незалежною владою на Україні — національним прапором є синьо (блакитно) — жовтий»²⁷.

В УРСР державним прапором за Конституцією 1919 року (ст. 35) було прийнято чер-

воне полотнище із золоту абрєвіатурую (пізніше доповнене золотим серпом і молотом). Подібні прапори мали й інші республіки СРСР. 21 листопада 1949 року Указом Президії Верховної Ради УРСР червоний прапор з написом «УРСР» було замінено двоколірним, верхня смуга якою (2/3) — червона, а нижня (1/3) — лазурова. У верхній частині прапор має золоте зображення серпа, молота і п'ятикутної зірки. Вживання лазурової барви пояснювали тим, що нібито під лазуровими прапорами український народ на чолі з Богданом Хмельницьким боровся проти чужоземних загарбників і возз'єднався з російським народом. (Важко сказати, звідки взялася така версія. Може, мали на увазі дарований козакам польським королем Владиславом IV блакитний прапор з біло-червоним орлом?).

Синьо-жовтий прапор, як і національні прапори інших народів СРСР, піддавався сталіністами вслякаюму паплюженню. Так, ширилися вигадки, що синьо-жовті барви запозичені Мазепою з шведського

прапора. Цю нісенітницю спростовують історичні матеріали. Ось як описує перебування в Бендерах Мазепи та його прибічників після Полтавської битви очевидець: «...полки українські і курені запорозькі стояли в порядку зі зброєю, військо було нечисленне, але з кожним днем збільшувалося. Орел України (!) і Архангел Запоріжжя повівали над військом...»²⁸ Парадоксально, але «орел України» був нічим іншим, як двоголовим російським орлом. Про це свідчать і дослідження надмогильної плити гетьмана. Можна ще додати, що тоді ж (1709 р.) у Бендерах козакам було передано від турецького султана блакитно-червону корогву: «На червонім тлі півмісяць і над ним срібна зізда, а на блакитному тлі золотий хрест Східної церкви. Знам'я се було посвячене царгородським патріархом, був се символ злуки ісламу з християнством»²⁹.

На жаль, не зовсім об'єктивний характер має стаття В. Ткаченка «Національна символіка: минуле і сучасне» («Радянська Україна», 1989,

26 лютого). Автор пише: «Було б великою натяжкою в конкретних умовах громадянської війни, коли нація була розколота на два табори, що протиставлялися, вважати тризуб і жовто-блакитний прапор приналежністю етнічної культури». Що цей антагонізм у символіці надуманий, свідчить (крім наведених попереду фактів) те, що під червоними та синьо-жовтими прапорами відбувалося 1919 року в Києві перше за Радянської

Герби українських земель за М. Битинським.

влади відзначення роковин Т. Шевченка; під цими самими прапорами проходило Шевченківське свято 1920 року в радянській Одесі; з цими ж «приналежностями етнічної культури» частини Червоної Української Галицької армії воювали за Радянську владу»³⁰. Якщо зважити, що приїзд Директорії 19 грудня 1918 року до Києва був зустрінутий «національними та червоними відзнаками»³¹, то за такою логікою й на червоний прапор можна чіпляти ярлик контрреволюції.

Далі автор статті твердить, що українська символіка «остаточно дискредитована тим, що фігурувала на нашивках бандерівських бойовиків», та робить висновок: «...в наявності діалектичне заперечення із збереженням суттєвих, а не формальних сторін суспільного буття». Коли цю думку розвинути далі, то виникне питання: а чи не дискредитоване сталіністами червоне знамено, під яким вони чинили свої криваві «подвиги», чи не спростоване воно роками застою? Може, В. Ткаченко вважає, що червоний прапор, користую-

чись його словами, також «як символ давньої ідеології відійшов у минуле разом з епохою? А чи не краще не приписувати національним символам вигаданих ознак, не навішувати на них фальшивих ярликів?

Окрім того слід усвідомити, що Організація Українських Націоналістів мала свою власну символіку. Прапором ОУН було блакитне полотнище з особливою відміною тризуба (мечем замість середнього зуба). Після розколу в цій організації на початку 1940 року цей прапор залишився за ОУН-мельниківцями. ОУН-бандерівці на проведенню в квітні 1941 року в Кракові II Великому зборі ОУН прийняли окрему постанову: «Організація Українських Націоналістів вживає свого окремого організаційного прапора чорної та червоної краски. Уклад і обов'язуючі пропорції будуть ухвалені окремою комісією»³². Треба пам'ятати і те, що в міжвоєнний період на Західній Україні національний прапор використовувався.

Тепер ставлення до націо-

нальної символіки в нашій країні змінюється. Виявляється, що вона зовсім не націоналістична, а навпаки — має гуманний зміст. Так, у прапорі Естонії синій колір є символом чистого неба, чорний — родючої землі, білий — чистої душі народу; у прапорі Литви жовта барва символізує сонце, зелена — ліси й луки, червона — литовську землю.

Серед певної категорії населення нашої республіки побутує думка, що український національний синьо-жовтий прапор створений самим народом; під час історичних звершень він ставав символом боротьби за його національні й соціальні права. У ньому втілені віковічні прагнення до миру, праця, краса та багатство рідної землі. Це одна точка зору, але існують й інші. На часі проведення референдуму. В Литовській РСР національний прапор проголошено Державним прапором республіки, замість вигаданого 1953 року. Офіційно визнано національні прапори й у республіках Закавказзя.

На початку століття Мсти-

слав Рус писав у вірші «Наш прапор»:

*Прапор Руси повіває
Синьо-жовтий, злотом
тканий,*

*А на нім завіт сіяє
Мономахом ще нам даний.
Гей! Єднайтесь рідні діти,
Бо в єдності наша сила —
Єдність може лиш злучити,
Що незгода розлучила...³³*

ПРИМІТКИ

¹ Гавриленко В. Українська сфрагістика. — К., 1977. — С. 89; Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. — К., 1984. — С. 121.

² Diugosz J. Opera omnia. — Cracovia, 1877. — Т. 13. — С. 39.

³ Niesiecki K. Herbarz Polski. — Lipsk, 1839. — Т. 1. — С. 171—172.

⁴ Piekosinski F. Heraldyka Polska wieków 'srednich. — Krakow, 1899. — С. 380.

⁵ Доманицький В. Козаччина на переломі XVI—XVII в. (1591—1603) // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. — Львів, 1905. — Кн. 1. — Т. 63. — С. 118—119.

⁶ Грушевський М. Історія України — Руси. — К., 1928. — Т. IX. — С. 225.

⁷ Ісаєвич Я. Бойові прапори ко-

зацького війська (середина XVII ст.) // Український історичний журнал. — 1963. — № 1. — С. 85—87.

⁸ Грушевський М. Історія України — Руси. — К. — Відень. 1922. — Т. VIII. — Ч. III. — С. 142; Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. — К., 1954. — С. 347; «Літопись Григорія Граб'янки» — К., 1854. — С. 105.

⁹ Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII в., описанное его сыном архидиаконом Павлом Алепским. — М., 1897. — Вып. 2. — С. 32.

¹⁰ Акты относящиеся къ истории Южной и Западной России. — СПб. — Т. X. — С. 229—231.

¹¹ Климкевич Р. Прапор // Енциклопедія Українознавства. — Нью-Йорк, 1970. — Т. 6. — С. 2309; Величко І. До історії запорізького прапора XVIII ст. // Архіви України. — 1968. — № 5. — С. 29—33; Жолтовський П. Український живопис XVII—XVIII ст. — К., 1978. — С. 234—235.

¹² Balinski M., Lipinski T. Starozytna Polska. — Warszawa, 1844. — Т. 11. — С. 520.

¹³ Зам'ятка о козацких знаменах. — Киевская старина. — 1890. — № 10. — С. 153—156. Грушевський М. Люстрована історія України. — К. — Львів, 1911. — С. 509.

¹⁴ Широцький К. Український

національний кольор. — Неділя. — 1911. — Ч. 33. — С. 4—5.

¹⁵ Hickmanns A. L. Geographisch — statistischer uniwersal Taschenatlas. — Wien — Leipzig, 1917. — Taf. 60.

¹⁶ Зоря Галицка. — 1848. — ч. 7. — С. 29—30.

¹⁷ Кревецкий І. Проби організації руських національних гвардій у Галичині 1848—1849 р. // Записки наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1913. — Кн. 1. — Т. 113. — С. 83, 131.

¹⁸ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 180, оп. 1, спр. 6, арк. 64—65.

¹⁹ Там же, арк. 66

²⁰ Исторический очеркъ основана Галицко-русской Матиці и справозданье первого собору ученых и любителей народного просвещения / Составлено Я. Головацкимъ. — Львів, 1850. — С. XXXVII—XXXIX.

²¹ Устиянович М. Поезії. — К., 1987. — С. 95.

²² Крип'якевич І. Прапор Хмельницького. — Неділя. — Львів. — 1911. — № 6; Рада. — К., 1911. — № 23; Широцький К. Український національний кольор. — Рада. — 1911. — № 179; Неділя. — 1911. — № 33; Томашівський С. Ще в справі українського національного кольору. — Неділя. — 1911. — № 34; Негеральдик. В справі наших національних емблемів. — Діло. — Львів. — 1912. — № 206.

²³ Народня Воля. — К., 1917. — ч. 3. — С. 2.

²⁴ Вістник Ради народних міністрів Української Народної Республіки. — К. — 1918. — № 16. — С. 3.

²⁵ Шрамченко С. День свята Української Державної фльоти. // Літопис Червоної Каліни. Львів — 1933. — Ч. 6. — С. 14.

²⁶ Росоха С. Сойм Карпатської України. — Вінніпег, 1949. — С. 80—81.

²⁷ Климкевич Р. Прапор // Енциклопедія Українознавства. — Нью-Йорк — 1970. — Т. 6. — С. 2310.

²⁸ Застирець І. Мазепинці в Туреччині (3 паперів Садик-паші / Чайковського). — Україна. — К., 1914. — Кн. 2. — С. 69.

²⁹ Там же. — С. 70.

³⁰ Було колись. — Пам'ятки України. — 1989. — № 1. — С. 24; Бистренко О., Шевченківське свято в Одесі 1920 р. // Літопис Червоної Каліни. — Львів, 1930. — ч. 9 — С. 2.

³¹ Нова Рада. — К., 1918. — № 238. — С. 2.

³² ОУН в світлі постанов Великих зборів, конференцій та інших документів з боротьби 1929—1955 // Збірка документів. — (6. м. видання). — 1955. — С. 43—44.

³³ Рус М. З рідного краю. Поезії 1898—1908 рр. — Львів, 1910. — С. 3.

В. МОДЗАЛЕВСЬКИЙ
Г. НАРБУТ

ДО ПИТАННЯ ПРО ДЕРЖАВНИЙ ГЕРБ УКРАЇНИ

Життя йде таким темпом, що, здається, не можна зупинятися на різних подробицях, до яких треба однести і питання про герб України, але все-ж таки це питання треба розв'язати, і розв'язати так, щоб потім нам не робили закидів наші нащадки.

Перш за все треба розглянути ті проекти герба, які вже пропонуються і навіть були прийняті до вживання.

Серед таких гербів на першому місці треба поставити герб, яким користувалась Українська Народна Республіка. Основою його був прийнятий знак, що зустрічається на монетах св. Володимира. Цей знак з деякими відмінностями ми бачимо також на монетах князя Святополка та князя Ярослава Мудрого. Цілково подібний до цього знаку мається знак також на цег-

лині, добутій із розвалин Десятинної церкви. Професор М. Грушевський цей знак, про якого теж написано декілька статей, визнає за родовий гербовий знак князя Володимира і його нащадків і за знак старої Київської держави Володимира Великого. Після наради, яка відбулася ще в листопаді 1917 р. по ініціативі Генерального Секретарства Народної Освіти з приводу герба і яка не прийшла ні до яких висновків, Мала Рада (12 лютого 1918 р. в м. Коростеню), а потім і Центральна Рада (22 березня 1918 р.) прийняли цей знак за герб Української Народної Республіки. На жаль, великий і малий герби Української Народної Республіки, а також велика і мала її печатки, яких було ухвалено Центральною Радою

Великий державний герб Української Народної Республіки.

Малий державний герб Української Народної Республіки.

24

25

Герби українських земель за М. Битинським.

того ж 22 березня 1918 року, не витримують ніякої критики з боку геральдичного (ми не торкаємося їх виконання з боку художнього).

Перш за все треба сказати, що в геральдиці нема нічого такого, що не мало-би свого значіння. Через це, дивлячись на згадані малюнки гербів і печаток, що прийняті Центральною Радою, з боку геральдичного треба визнавати їх принаймні за чотири ріжних герби, позаяк «Знак Володимира» на них намальований

Велика державна печатка Української Народної Республіки.

в одному разі — одною чорною лінією, в другому — двома лініями, «щит» на одних малюнках має якесь «ромби» в кількості 10, на других — в кількості двох; мала печатка має «щит», обведений лінією (теж «ромб»), велика — лінії такої не має, але в низу «щита» вміщено якийсь орнамент (може це український орнамент?) і т. д. Крім того, в середині знаку Володимира вставлені теж «ромби», з'єднані якимись кривими і прямими лініями. Ми не можемо уявити собі, чим, роблячи це все, керувався художник, якому було доручено намалювати як художник, не звертаючи ніякої уваги на вимоги геральдики і навіть цілком незнайомий з нею.

Тут треба також вказати ще на одну важливу помилку, якої припущено в гербі, ухваленому Центральною Радою. Ми розуміємо тут самий характер знаку Володимира. Цей знак, принаймні на його срібних монетах, має характер плетіння, тоді, як на прийнятих Ц. Радою гербах він такого характеру не має.

Зважаючи на все це, треба визнати, що герб, прийнятий Радою для вживання в інституціях Української Народної Республіки, з боку геральдичного являється невдатним...

(Журнал «Наше минуле», 1918, № 1 с.119—121)

ПРИМІТКИ

¹МОДЗАЛЕВСЬКИЙ Василь Львович (1882—1920) — український історик, фахівець джерелознавства, генеалогії, геральдики. Служив у Києві військовим інженером. 1906 р. за співробітництво з нелегальною соціал-демократичною газетою «Голос солдата» був ув'язнений. Потім працював у Петербурзі, завідував Музеєм української старовини В. Тарновського в Чернігові та керуючим справами губернської архівної комісії. 1918 р. повернувся до Києва і працював секретарем редакції часопису «Наше минуле» та секретарем Комісії для заснування Української академії наук. Після створення академії обраний керівником Постійної комісії для складання Біографічного словника діячів України та членом ряду інших комісій. Серед праць В. Модзалевського — ґрунтовний генеало-

гічний довідник «Малоросійський родословник» (в 4-х томах. К., 1908-1914).

НАРБУТ Георгій Іванович (1886—1920) — український графік. З 1906 р. перебував у Петербурзі, де зблизився з членами мистецького об'єднання «Мир мистецтва». З 1917 р. — професор, згодом ректор Української академії мистецтв у Києві. Глибоке творче зацікавлення українською історичною старовиною, давнім мистецтвом становило одне із основних джерел вироблення його художнього стилю. З юнацьких літ захоплювався геральдикой. У Петербурзі товаришував і творчо співпрацював з ентузіастами цієї справи С. Тройницьким, Г. Лукомським, О. Шарлеманом, «став членом редакції журналу «Гербовед», малює безліч гербів, у яких, — як зазначас мистецтвознавець П. Білецький, — не знайти найменшого порушення вельми складних правил штрихування й кольорування, встановлених свого часу для кожного з них. Нарбут не тільки графік, він — вчений, дослідник» (Георгій Нарбут. К., 1983, с.13). 1919 р. разом з Лукомським був залучений до участі в розробленні українського радянського герба і печатки.

Карло БОЛСУНОВСЬКИЙ

РОДОВИЙ ЗНАК РЮРИКОВИЧІВ, ВЕЛИКИХ КНЯЗІВ КИЇВСЬКИХ. ГЕРАЛЬДИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ, ПРИЗНАЧЕНЕ ДЛЯ ПРОЧИТАННЯ НА ХІВ АРХЕОЛОГІЧНО- МУ З'ЇЗДІ В М. ЧЕРНІГОВІ [1904 р.]

Багаті на результати розкопки в садибі Г. Петровського минулого 1907 року¹ виявили серед інших пам'яток шматок кахлі (?) з обрисами своєрідної фігури, аналогічної загадковому знаку на монетах, що приписуються в[еликому] к[нязеві] Володимирові Св[ятому]².

Науковий інтерес, спричинений цим несподіваним відкриттям, нагадав нам давню брошуру (видану 1887 року у вельми обмеженій кількості примірників) з єдиною метою викликати обмін думок з цього питання, а найважливіше: яке значення мала ця загадкова фігура і з чого вона складена?

Тепер, убачаючи в нововідкритій пам'ятці, коли не абсолютно тотожний знак із знаками на златниках і срібляниках київського типу, то безперечно прототип їх, вважаю своєчасним доповнити названу брошуру сфрагістичними й геральдичними міркуваннями. Додається точний рисунок з фотографії цієї цеглини для порівняння; на жаль, цеглина відламана знизу, й хоч не дає повного рисунка загадкової фігури, та все-таки за накрес-

ленням горішньої частини не можна сумніватися в аналогії його із знаками на монетах.

Усі нумізмати, які писали про монети в[еликих] к[нязів] київських, дійшли єдиного висновку стосовно «загадкової фігури», що вона являє собою родовий знак, печатку або герб великих князів київських, і тільки. А питання, що вона зображує, з чого складена, лишається дотепер відкритим. Уважно вдивляючись у рисунок фігури на нововідкритій цеглині і порівнюючи його з такими ж рисунками на монетах, складається переконання, що це найпростіша форма других — прототип усіх знаків цього роду.

Далі, на більш давніх монетах, як і на цеглині, вона має вигляд геометричної фігури (унаслідок зменшення рисунка. — Див. таблицю № 4 та № 5; adс)³, але з бігом часу ця форма шляхом різних ускладнень і додатків суто геральдичного характеру набирає вигляду середньовічного герба, що особливо помітно, коли порівняти з рисунками на монетах пізніших князів Київського уділу.

Не вдаючись у надмірну критику різних поглядів, висловлених попередніми дослідниками, які вбачали в цьому знаку птаха, корогву, тризуб тощо, ми схилиємося до думки тих, хто вбачає в ньому вираз абстрактної ідеї або поняття.

Це останнє нам здається більш імовірним, і ми зупинимося на ньому.

Якби різьбяр монетних штемпелів, який зумів ясно й виразно передати лик Спасителя та рисунки самого князя, захотів зобразити птаха (голуба), прапор, або інший предмет із зовнішнього світу, то в нього, безперечно, вистачило б уміння зобразити їх так виразно й близько до природи, що цей предмет легко можна було б упізнати з першого погляду і він би не попереджував сумнівів і суперечливих тлумачень, тлумачень, викликаних пізнішими його формами (див. таб. № 11—15). Причому, на монетах в[еликого] к[нязя] Ярослава він справді скидається на птаха (див. № 13—14), а на монетах Володимира Ольгердовича він справді зображує корогву

(№ 15ab); та це вже герб, що виник у XIV столітті, й до того ж у чернігівській лінії Рюриковичів з Брянська⁴.

Те саме слід сказати й про майстра знайденої нині кахлі; на такому великому предметі майстер певно зумів би зобразити будь-яку річ, а тим часом це, безперечно, монограма; тому очевидно, що різьбяр перших рисунків, зробивши поряд з іншими ясними зображеннями й круговий напис, хотів неодмінно зобразити щось таке, що мало більше внутрішній сенс, ніж зовнішній вигляд. У свій час, тобто за його виникнення, значення цього знака без сумніву було ясним і зрозумілим для всіх, та потім, внаслідок ускладнення геральдичних умов, цей знак, доповнений різними додатками, втратив свій первісний вигляд і, зрештою, виїшла ціла серія різних варіантів, тому його первісний сенс був зовсім забутий.

З-поміж більш важливих думок, висловлених з цього приводу, не можна обминути мовчанкою думку академіка А. А. Куника: цей учений по-

в'язує загадкову фігуру із скандинавськими руками взагалі й, зокрема, з так званими «зв'язаними рунами» (Binde-runen), які вживали, щоб виразити право власності на певну річ, позначену ними. Цей здогад, при всій своїй науковості, використати не можна, тому що всі київські князі, прийнявши християнство, були вже під впливом візантійської культури, а не далекої поганської півночі, з якою стосунки майже припинилися. Тому, на нашу думку, замість шукати пояснення загадкового знака в «північних рунах», чи не природніше пошукати аналогії на півдні Росії, у колоніях стародавньої Греції, в її чорноморських колоніях, у столиці Босфору, нарешті, у самій Візантії.

Деякі з монограм на доданій таблиці, а надто на монетах могутнього Босфорського царства, за своїм зовнішнім виглядом становлять більшу аналогію з розглядуваним знаком (див. таб. № 1, 2, 3), і самі читання підтверджують звичай скорочувати написи до розміру умовного

знака — монограми, якими прикрашали монети, як це ми бачимо в цікавих дослідженнях шановних нумізматів Х. Х. Гілля та О. Л. Бертьє-Делагарда⁵⁻⁷.

Щоб унаочнити вищесказане, ми додаємо таблицю з усіма варіантами аналогічних знаків, відомих на монетах в[еликого] к[нязя] київського, починаючи з найдавніших і більш простих, а саме: три типи загадкових фігур на золотих монетах в[еликих] к[нязів] київських (№ 4), три форми на срібляниках в[еликого] к[нязя] київського (№ 5). Відтак спроба розкласти ці фігури на складові частини дала, без прибільшення, грецьке слово — ΒΑΣΙΛΕΥΣ (див. № 6, титул, яким користувалися всі монархи Сходу, а також царі Босфору за часів їхньої політичної незалежності від Риму та Візантії).

На візантійських монетах Херсонеса Таврійського (стародавнього Корсуня), що мав дуже близькі як торговельні, так і політичні зносини з Києвом, ім'я царя звичайно

зображували у вигляді монограм⁸.

На стародавніх монетах південнослов'янських народів титул або ім'я особи, яка кар-

бувала монету, часто зображували у вигляді монограми, як це бачимо далі⁹.

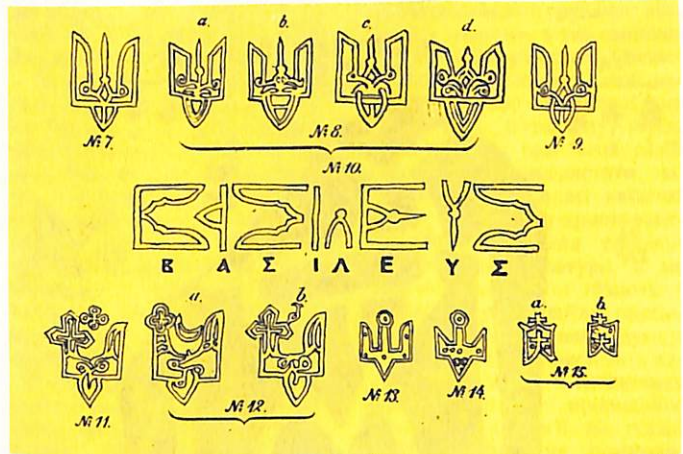
Нарешті в наших дослідженнях гербів руських родів Київ-

ської, Галицької, Волинської і Подільської земель ми виявили багато зображень родових емблем, складених з літер кирилівської абетки, а іноді з монограм, що криють у собі ім'я власника печатки¹⁰.

Справді, був давній звичай ставити на монетах монограми, що криють у собі титул чи ім'я царя, або архонта, який карбував монету; він був загальнопоширений у Греції, Малій Азії та всіх її колоніях на берегах Чорного моря; подібні монограми завжди прикрашають монети царів Босфору (див. № 1, 2, 3), що трапляються в різних скарбах на класичному ґрунті м. Києва і доводять торговельні й політичні зносини його з цими центрами освіти.

Сам звичай уживати літери для творення знаків власності велими давній і зберігався в слов'ян до XVI століття. Ми можемо навести такі докази: у хорватів уже в XII столітті був звичай значити ініціалами своїх ділів (предків) межі своїх володінь. Про це зберігся документ 1247 року; ця обставина нагадує нам межові рубе-

жі (знаки) північних слов'ян (сіоспа), що використовувалися на Русі та в Польщі: їх вирізьблювали на деревах або, як у Хорватії, на межових каменях; ці знаки були улюбленими емблемами й для лицарських гербів¹¹.

Цей звичай існував дуже довго, і тому в геральдиці накопичилося багато гербів з ініціалів, запозичених навіть з кирилівської абетки, як це чудово довів п. Даровський¹².

Ми нарахували в польській геральдиці до п'ятдесяти гербів з емблемами, що виникли з літер кирилівської абетки, а саме з літер: П, М, Ш, Щ, Х і т. д. впереміш з місяцем, хрестами, квітами, стрілами тощо — саме такими символами, котрі бачимо й на більш ранніх гербах київських Рюриковичів¹³.

Тривале вживання на півдні слов'янських земель і на Русі глаголиці, літери якої складені

симетрично, повинно було відбитися й на використанні літер запроваджені опісля кирилиці: їх теж почали застосовувати до знаків власності, зберігаючи в монограмах орнаментативну симетрію, а потім ці знаки власності перейшли в родові знаки й геральдичні емблеми, тож природно вони зберегли в собі характер цих загальних причин: сполучення літер в емблеми з доданням хреста, місяця, зірки, стріли та подібних предметів ми бачимо не тільки в руській геральдиці, виділеній Даровським, а й на родових знаках Рюриковичів, що їх ми розглядаємо.

Загадковий знак на нововідкритій кахлі, через відсутність у ньому літери Р розкласти на ім'я «Владимирь» без пересад неможливо; а тим часом він дуже легко розкладається на літери грецької абетки й складає слово ΒΑΣΙΛΕΥΣ, причому вийшло воно в значенні титулу, яким користувалися тоді всі монархи Сходу, рівно ж і візантійські імператори, звідки було запозичене. Ось чому наступники Володимира Великого: в[еликі] к[нязі] Свя-

тополж, Ярослав-Георгій, на решті Ярополк-Петро і далі ставили на своїх монетах той самий знак як титул, усладокований від Володимира Св[ятого].

А зміна в орфографії, наявна між складом прототипу й пізнішими накресленнями, могла статися з вини різьбяр штемпелів монет.

На нашу думку, проблему значення загадкового знака і його складу можна розв'язати так:

1. Загадковий знак, запозичений з Візантії, утворився з літер грецької абетки, які складають титул монарха.

2. Цей титул після Володимира Св[ятого] зберегли всі його наступники до Ярополка-Петра включно.

3. Після зміни, від додання хреста і місяця, він дістав значення геральдичної емблеми, через що його й слід вважати за герб Рюриковичів.

ПРИМІТКИ

¹ Розкопки В. В. Хвойка.

² К. Б. Замьтка о загадочной фигурь на монетах в. Княжества Киевского. — Киев, 1887.

³ Див. додану таблицю й пояснення її знаків.

⁴ Див. монети Київськ. — Кн. XIV ст. (рукопис).

⁵ Die Bosphoranischen Monogramme (стаття Х. Х. Гіль). Kleine Beiträge zur Antiken Numismatik Sudrusslands. — Moskau, 1886. — С. 25.

⁶ А. Л. Бертъе-Делагардъ. Значеніе монограммъ на монетахъ Херсонеса. — С. П. Б., 1906.

⁷ Dr. Phil. Jacob Hirsch in München Seine merkwürdige Anctions Cataloge der Griechischen Munzen. №№ XIII—XIX. — München, 1905-1907.

⁸ Des cription Generale des Monnaies Bisantines. — Paris, 1862. — Т. II, pl. XLVII, № 8 і 16.

⁹ Jugoslavenska Numismatika S. Ljubica. — Tab. 1, №№ 5—24.

¹⁰ Сфрагистич. и Геральдическіе памятники Юго-Запад. Края. — 1899. (Стаття автора).

¹¹ Codex Diplomaticus regni Croatiae Dalmatiae et Slavoniae eddidi Academia Slavonarum et atrium Slavorum Collegit et digestit. — Vol. IV (съ 1236 по 1255 годъ). — Загребъ, 1904.

¹² Werho — Darowski Znaki pieczętne Russkie. — Raryz, 1860.

¹³ Див. таблиці.

ЗНАК РЮРИКОВИЧІВ не тризуб, а якір-хрест

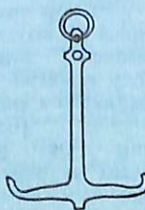
У зв'язку з публікацією статті Б. Якимовича (ПУ, 1989, № 3, с. 44—47) хочу поділитися думками з приводу походження та значення геральдичного знака Рюриковичів — тризуба. Аналіз зображень його на монетах та печатках, нові археологічні знахідки дають підставу припустити, що гербом князів Київської Русі був не тризуб, а судновий якір.

Щоб довести це, пропонує проаналізувати найвідоміше зображення знака на срібній монеті початку XI століття, так зване «Ярославле сребро». На перший погляд здається, що на монеті дійсно зображено тризуб. Коли так, то чому його середній «зуб» угорі вінчає кільце, а в нижній частині він має завершену деталь? Відповіді на це запитання практично немає. Версія щодо стилізації також далеко не задовольняє.

А що, як справді погодитися з думкою, що це зображення якоря? Навіть, коли воно стилізоване. Припустімо, бічні зубці — роги якоря, середній — веретено,

1

2

яке закінчується кільцем, щоб прив'язати лину (рим), а трикутна деталь, що виступає в нижній частині якоря, — так звана п'ятка. Родовий знак Рюриковичів відповідає досить відомому типові стародавніх якорів, поширеному у басейнах Середземного й Чорного морів, Дніпра. Подібні залізні якорі, досить незвичайної конструкції, часто знаходили біля узбережжя Болгарії, Румунії та Криму. Особливість їхньої конструкції полягає в тому, що роги, якими якір чіпляється за дно, розташовані не під кутом до веретена, а перпендикулярно. Крім того, тільки якорі цього типу в нижній частині мають п'ятку. Серед науковців довго дискутувалося, яким часом датувати ці якорі. Та ось у 1956—1962 роках на чорноморському узбережжі Румунії було розкопано стародавній порт Томі (сучасна Констанца). Археологи з'ясували, що його будівлі зруйнував землетрус у V столітті нашої ери. Разом з іншими старожитностями серед руїн знайшли залізні дворогі якорі такої самої незвичайної конструкції. Стало зрозумілим, що їх використовували на суднах у I—V століттях¹. Пізніше, під час підводних розкопок ранньовізантійського судна VII століття біля острова Ясі Ада в Середземному морі було знайдено ще дванадцять подібних якорів². Останні такі знахідки (біля узбережжя Франції) датують IX століттям³. 1974 року залізний якір візантійського типу знайдено також у Дніпрі біля 2

32

острова Хортиці⁴. Зображення подібного якоря виявлено під час розкопок літописного міста Білоозера на Вологодщині. Тут, у культурному шарі X — початку XI століть відкопано бересту з малюнком дворого якоря, подібного до хортицького⁵. Принагідно нагадаємо, що згідно з договорами Русі з Візантією, ця остання зобов'язувалася забезпечувати якорями судна київських флотилій⁶.

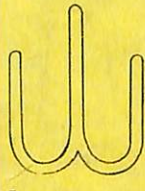
Тепер спробуємо довести, чому саме якір зображено на монетах київських князів. З давніх-давен його вважали священною річчю, оскільки він належав до найважливіших (якщо не єдиного) засобів рятування корабля на морі в негоду. Звідси перетворення якоря на священний символ надії і віри, порятунку та твердості. Сліди поклоніння якорям, як культовим речам, простежуються ще в Стародавньому Єгипті. Нещодавно в Єгипті на березі Червоного моря розкопано святилище, споруджене з кам'яних якорів. Як свідчать написи, його побудували на честь плавання до Понту за Сесостриса I (1972—1927 роки до нашої ери)⁷. Священні якорі зберігалися в спеціальних храмах богів морів та річок, їм приносили жертви, коло них молилися. Найбагатші храми карбували монети із зображенням водних богів, або священних якорів. Такі монети широко відомі в Стародавніх Греції, Фінікії, Карфагені, Сирії, Римі та інших країнах за різних часів⁸.

3

4

5

Грецька колонізація разом із широко розвинутим судноплаством принесла в Північне Причорномор'я ще й традиції освячення якоря. Тут з'являються численні (можливо культові) зображення якорів на територіях стародавніх поселень-портів Пантікапея, Ольвії, Херсонеса та інших. Багато з них дуже стилізовані. Основними елементами середньовічного якоря є вертикальна деталь — веретено та горизонтальна — роги. Стародавні митці часто зображували тільки роги. Такий вигляд має малюнок якоря на мармуровому леві з Ольвії⁹. Деколи зображували роги й веретено якоря, тоді утворювався не двозуб, а тризуб (як, наприклад, малюнок якоря, зображеного на вапняковій плиті з Пантікапея)¹⁰.

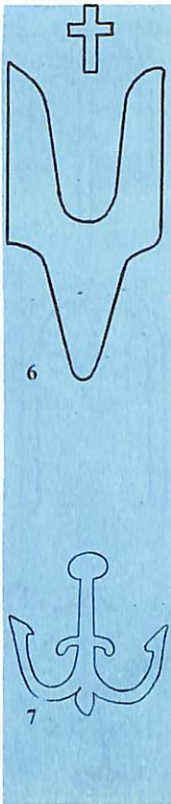
Такі самі зображення-символи згодом лягли в основу знака Рюриковичів. На це звернув увагу ще В. Драчук, який багато років присвятив вивченню стародавніх знаків Північного Причорномор'я. Він дійшов висновку, що передісторію знаків Рюриковичів «можна шукати серед знаків Північного Причорномор'я римської доби і тамгоподібних зображень на ранньосередньовічних виробках з Придніпров'я»¹¹.

У X—XII століттях стилізований якір завжди зображували на монетах міста-порту Херсонеса¹². Відомо, що Київська Русь підтримувала тісні зв'язки з Херсонесом, а в 988—989 роках князь Володи-

33

мир захопив це місто, у ньому і хрестився¹². Зрозуміло, що відносини з Херсонесом, який входив до складу могутньої Візантії, мали неабиякий вплив на формування геральдичних уподобань київських князів.

Десь у X—XII століттях двозубі та тризубі символи якоря поширюються і на Русі. 1912 року в Києві, біля Десятинної церкви було знайдено свинцеву печатку князя Святослава Ігоровича із символом якоря-двозуба, що увінчує хрест¹⁴. На монетах Володимира Святославича та Ярослава Мудрого маємо зображення складностилізованих символів якорів-тризубів (також «під хрестом») ¹⁵. А на свинцевій печатці Ізяслава Ярославича, що князував у Новгороді в 1052—1054 роках, цей знак уже скидається на якір, хоч і прикрашений рослинним орнаментом¹⁶. Дослідники ще не зважилися назвати його якорем. Та 1983 року (знову ж таки в літописному Білоозері, де раніше під час розкопок виявлено малюнок другого якоря) знайдено свинцеву печатку XI—XII століть. З одного її боку, як і на монеті Ярослава Мудрого, зображено святого Георгія, з другого — якір¹⁷. До того ж, саме візантійського типу — дворогий, із п'яткою внизу. Стилізовано зображено навіть шток. Саме цієї знахідки, гадаю, бракувало, щоб розкрити таємницю знака Рюриковичів. Вона дає змогу простежити подальшу еволюцію

якоря-хреста, що прикрашає багато пам'яток нашої історії.

Слід нагадати, що значення якоря, як священного символу, зберігається і в ранньому християнстві. Християнський теолог та письменник Климент Александрийський перелічує такі символи ранньохристиянської віри як хрест, якір, риба тощо. З писемних джерел відомо, що наприкінці I століття нашої ери християни вирізьблювали якорі на своїх персях. Вони ототожнювалися з хрестами¹⁸.

Зараз важко сказати, звідки походить дохристиянський символ хреста. Припускають, що це пов'язано з дерев'яним хрестоподібним приладдям, за допомогою якого первісні люди добували вогонь¹⁹, — воно тривалий час вважалося священним у багатьох народів. Тож не дивно, що магійний знак хреста в різному вигляді трапляється з давніх-давен чи не в усіх народів. Не виключено, що магійного значення набували й інші хрестоподібні утворення в тих чи інших пристроях, винайдених людством. Але можливе й таке припущення: дворогі якорі (спочатку кам'яно-дерев'яні, а потім залізні) були відомі вже на початку I тисячоліття до нашої ери. До важливих елементів їх належав шток, який разом з веретеном утворював у верхній частині якоря хрест. Зважаючи на те, що якореві поклонялися ще в дохристиянських культах, логічно припустити й викорис-

тання його як символу християнства у нових хрестоподібних формах. Так якір стає ще й хрестом.

До речі, найстрашніше карали невільників-вєслярів у відкритому морі, коли їх прив'язували до якоря й топили. Можливо, людей розпинали на якорях наче на хрестах ще задовго до появи Христа, а біблійні дерев'яні хрести на Голгофі — це вже імітації верхньої частини якоря (сказати б сумний побічний продукт технічних здобутків людства на морі). Поєднання хреста з якорем в один символ цілком логічне. А що таке поєднання існує, немає ніякого сумніву. Так у західноєвропейській геральдиці відомий символ «якірного хреста»²⁰. У східноєвропейській князівсько-культурній геральдиці очевидно утворився символ «якір-хрест», у якому якір розташовано внизу, а хрест — угорі.

У X—XI століттях у геральдиці Київської Русі бачимо стилізовані зображення якорів у вигляді двозубів та тризубів майже завжди з хрестом угорі, який зображували окремо. В XI—XII століттях на численних свинцевих печатках, знайдених у Києві та Новгороді, маємо вже поєднання цих двох символів²¹. До того ж шток міститься нижче від хреста і править за основу для нього. Роги якоря часто стилізували рослинним орнаментом, а в XIV—XV століттях вони

трансформувалися в підніжжя (основу) хреста — спочатку вигнуте угору²², а потім у зовсім рівне²³. Гадаю, це пов'язано з тим, що давня Русь за цих часів перестала бути могутньою морською державою, й первісна ідея символу поступово забувається.

У часи запорозького козацтва, коли чайки мореплавців з Дніпрових берегів були гідні слави давньоруських лодій, відновлюється й символіка київських князів. Так, у гербах гетьманів Війська Запорозького Б. Хмельницького та І. Мазепи основним геральдичним символом був двозубий якір-хрест²⁴. Входив він і до герба відомого київського митрополита П. Могили²⁵. І зараз у християнській символіці інколи трапляється цей символ (наприклад, хрест на бані Воскресенського собору Новоєрусалимського монастиря під Москвою). ¹⁵

З усього викладеного можна зробити висновок, що позаяк Київська Русь була міцною морською державою, то в X столітті, запроваджуючи християнство, київські князі взяли за свій родовий знак якір — і не тільки як символ мореплавства, а й досить відомий у візантійському світі символ нової віри, коріння якого сягало поганської доби з тернів Середземномор'я.

13

ПРИМІТКИ

¹ Лазаров М. Потьналата флотилия. — Варна, 1975. — С. 109.

² George F. Bass and Frederik H. van Doorninck. Yassi Ada. A Sevent-Sentry Bisantine Shipwreck. Vol. I. — Texas. — 1982. — S. 121—143.

³ Denis Fonquerle. Les ancrs primitives et antiques decouvertes sur le site subaquatique de l'antique Agathe-Tyche (I). Thracia Pontica. III. — Sofia. — 1986. — С. 380.

Шаповалов Г. Середньовічний якор з Дніпра біля острова Хортиці // Археологія. — 1989. — № 4.

⁵ Голубева Л. Археологические памятники веси на Белом озере // Советская археология. — 1962. — № 3. — С. 56.

⁶ ПСРЛ. — М., 1965. — Т. 13. — С. 17.

⁷ Honor Frost. Stone anchors as clues to bronze age trade routs. Thracia Pontica I. Sofia. — 1982. — С. 283. Mal. 5—6.

⁸ Скрыгин Л. Книга о якорях. — М., 1973. — С. 21—25.

⁹ Драчук В. Системы знаков Северного Причерноморья. Тамгообразные знаки северопапонтийской периферии античного мира первых веков нашей эры. — К., 1975. — С. 120; Табл. VI. — № 401.

¹⁰ Там же. — С. 120; Табл. VI. — № 400.

¹¹ Там же. — С. 91.

15

11

12

14

¹² Анохин В. Монетное дело Херсонеса (IV в. до н. э. — XII в. н. э.) — К. 1977. — С. 162—166; Табл. XXVII—XXXII.

¹³ История Украинской ССР. — К., 1981. — Т. I. — С. 353.

¹⁴ Янин В. Актовые печати Древней Руси X—XV вв. — М., 1970. — Т. I. — С. 166; Табл. I, № 1.

¹⁵ Там же. — С. 37.

¹⁶ Там же. — С. 166; Табл. I, № 3.

¹⁷ Макаров Н., Чернецов А. Сфрагистические материалы из Белоозера. Древности славян и Руси. — М., 1988. — С. 231, 236. — 237.

¹⁸ Окоороков А. Символ мореплавання и надежды // Наука и религия. — 1985. — № 12. — С. 21.

¹⁹ Румянцев Н. Православные праздники, их происхождение, классовая сущность. — М., 1936. — С. 374—375.

²⁰ Фенглер Х., Гироу Г., Унгер В. Словарь нумизмата. — М., 1982. — С. 323.

²¹ Янин В. Згадана праця. — Т. I. — С. 224; Табл. 29, 30.

²² Там же. — Т. 2. — С. 268; Табл. 14. — №№ 490, 492.

²³ Там же. — С. 268—271; Табл. 14—16, №№ 489, 493, 494, 496, 502, 505, 510.

²⁴ Грушевський М. Ілюстрована історія України. — К., 1918. — С. 318, 384.

²⁵ Окоороков А. Згадана праця.

36

Олексій БРАТКО

ТРИДЕНТ, ЙОГО ЗМІСТ ТА ІПОСТАСІ

За найдавнішими (до речі, і найсучаснішими) постулатами, основою світобудови є стан повної рівноваги всіх сил — Велике Ніщо, або Абсолют (за термінологією квантової фізики — Вакуум). Порушення рівноваги у якійсь частині Абсолюту відразу проявляє потенцію цієї частини — два полюси, що діють як дві протилежні енергії. Різні вчення дають різні назви цим полюсам-енергіям: позитивна й негативна, чоловіча й жіноча, батьківська й материнська, Мудрість і Знання, розум і душа, -ян та -їнь тощо.

Повністю врівноважене подання протилежних сил знову повертає їх до стану Абсолюту (Вакууму), невірноважене породжує третю

силу, синівську енергію, або ж силу тяжіння, чи любов. У цьому разі усталюється три сили-енергії, які й творять різні комбінації енергій і часток — «квантовані поля» (за релігійною термінологією — «проявлений світ»).

Троїстість структури, проявленої у нашому тримірному просторі, християнський релігійний світогляд відображає уявленням найвищої сили (Бога Творця) у трьох іпостасях (Бог один та троїстий у лицях), зображенням богів із троїстою поstattю, триликими, часто з сакральною символікою — хрестом, тридентом (тризубом), триязиким полум'ям, рівностороннім трикутником та шестикутною зіркою.

Хрест — знак тримірного всесвіту², життя³. Разом з тим, у ньому підкреслюється значимість синівської енергії (третьої сили — Любові). Це зроблено шляхом такого поєднання чоловічої енергії (споконвіку зображуваної вертикальним стовпом) з жіночою (зображуваною горизонтальним знаком), при якому обидва протилежні символи немов би зникають, зливаючись в один ⁴. Подвійного значення набирає своєрідна форма хреста-петлі, так звана «Паша» ()⁵, поширена в індійській символіці⁶.

Тридент (тризуб) символізує ту ж саму трійцю життєтворчих енергій, що й хрест: Мудрість, Знання і

37

Любов (або -ян, -їнь та-ці), але вже як три рівноправні сили, що виходять з єдиного спільного для всіх джерела — Абсолюту (Вакууму, Дао).

Ті ж сили, зображені у хресті й тризубі, репрезентує рівнобічний трикутник та шестикутна зірка. Остання символізує поєднання триєдиної позитивної чоловічої енергії («вогненної» енергії Шиви), спрямованої вгору , з триєдиною негативною жіночою («волоюю» енергією Вішну) — спрямованою вниз .

Отже зірка, складаючись з двох рівнобічних трикутників, накладених один на одного, символізує єдність обох сил та їхнього породження — третьою синієвською сили.

Заміна у зірці прямих ліній хреста на рівнобічні трикутники додає символіви додаткового значення, вказуючи не лише на троїстість світобудови, а й на троїстість кожної з сил, що творять світобудову. У хетів ідея троїстої єдності життєтворчих сил (джерела життя) символізувалась як рівностороннім трикутни-

ком, так і тризубом⁷, у ранніх християн — тільки трикутником, у ведантистів — тризубом і триязиким полум'ям.

Життєтворча енергія в усіх вченнях асоціюється і отожднюється з вогненною енергією. У Рігведі гімн на честь бога вогню Агні має такі слова:

*Один і той же-ти завжди,
Великий Агні, та трояко
Являєш нам себе...*⁸

Триєдина вогненна енергія Шиви у шестикутній зірці зображена трикутником, а в скульптурному чи рисованому зображенні самого Шиви — тризубом⁹, або триязиким полум'ям¹⁰. Так само зображена ця енергія на короні та в руках Вішну¹¹. Бачимо тризуба в руках хетського бога Тешуба¹² й ассирійського Вула¹³, споріднених римському Юпітеру. Тримають тризуба грецькі боги — Деметра, Трентолем, Посейдон, римський Нептун, засновник ламаїзму Падма Самбхава¹⁴ та низка інших життєдайних богів і святих. У такому

значенні тризуб уже символізує не стільки світобудову, скільки світотворення, життєтворчу силу, і це його значення найпоширеніше.

Усі три символи здавна мирно живуть як на Україні, так і в усьому світі. У християнській символіці ми також зустрічаємо знаки трикутника, шестикутної зірки та символ трійці.

Крізь рівнобічний трикутник із стін християнських храмів дивиться на нас «Свидяче око» — світотворча сила християн. З прийняттям на Русі християнства тризуб поєднують зі знаком хреста. Таке поєднання і сьогодні можна побачити на маківках реставрованих Золотих воріт і Володимирського собору в Києві та інших церквах України (тризуб при цьому зменшено на користь хреста).

Усі три символи акцентують різні аспекти світобудови; графіка кожного знака лаконічно чітка і промовиста. Якщо хрест не підкреслює ні статички, ні динаміки світобудови, а концентрує увагу на значимості для

неї третьої сили, то іудейська зірка плетиво свого рисунка наголошує на статисти двох сил. Тризуб, зображаючи триєдність світобудови і троїстість полум'я енергії, символізує динамічний аспект, принцип вогню і поступу¹⁵.

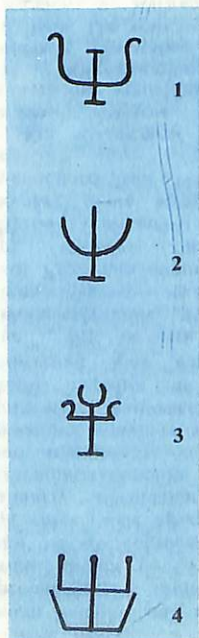
Коли ж тридент (триденс, тризуб) став національним символом нашого народу? За найдавнішими переказами, тризуб і жовто-блакитна барва були символами легендарної Атлантиди і ніби то відтоді шануються нашими пращурами, нащадками атлантів. Чи ймовірно це? Жартівливий ритуал моряків широко популяризував тризуб грецького бога Посейдона (римське ім'я — Нептун, скіфське — Тагімасад) як бога моря. Однак, далеко не всі знають, що Посейдон також бог річок та інших прісних вод, конярства, родоначаль-

ник атлантів¹⁶ і царських скітів¹⁷.

Як і годиться, Посейдон заповів своїм нащадкам закони і символіку. За свідченням Платона, царі атлантів,

виконуючи заповіт, кожен 5-6 років збиралися для взаємоконтролю у головному

Тибетський тризуб — «дунг-ка-танг»

Знаки тризуба (тридента) на території руху арій з Наддніпрянщини до Індії: 1 — Кавказ, 2 — Хорезм, 3 — Іран, 4 — Кушанське царство (Іран — Індія)

святилищі Посейдона. Обов'язковими атрибутами зустрічі було священне блакитне вбрання і золота дошка (на ній царі записували свої рішення), які після ритуальної зустрічі залишались у святилищі як історичні документи і священні реліквії¹⁸.

Атлантида, повідомляють легенди, була затоплена водами моря і захована на морському дні Посейдоном, котрий і досі зберігає цю символіку (голубе вбрання і золотий тризуб). А якщо не всі нащадки Посейдона були поглинуті потопом?

Як відомо, значна частина українських земель унікальна в тому, що ніколи повністю не заливалася водами морів й океанів¹⁹, отже не зазнавала руйнації від «світового» потопу. Якщо припустити, що перекази єгипетських жерців, передані Платоном, та скіфські й елліністичні міфи відображають реальні події, то цілком імовірно, що тризуб, як і жовто-блакитна барва, «живуть» на українській землі з «допотопних» часів, тобто з часів легендарної Атлантиди, а так звані царські скіти є нащадками атлантів.

Але навіть і в тому разі, коли міфи не відбивають реальності, і ніякої Атлантиди ніколи не було, ситуація не змінюється — тризуб, за свідченням археологічного аналізу наскельних знаків, гончарних виробів, зброї, монет, прикрас та інших матеріальних знахідок з найдавніших часів шанувався на території України як могутній магійний знак життєтворення²⁰. Він лежить в основі найархаїчніших культів наших предків — культу Великої Родоначалниці Праматері, культу життєдайного Вогню (триєдного Агні) та культу сіяча мудрості, вогненного Змія (Нага, Дракона).

Усі ці культу тісно пов'язані знаком тризуба — символом триєдиної сутності життєтворчих сил — енергії Праматері, Вогнища й Змія. Ця триєдність зображалась у вигляді тризуба в руці Великої Матері чи трипалих лап Змія біля неї, а також триязикового (трисвітнього, триголового)²¹ полум'я Вогнища-Агні, й триголового Змія чи трипалих його кінцівок.

Символіку породжуючого начала, першопредка — Великої Матері (Праматері), тривогненного Змія та трисвітнього Вогнища зустрічаємо на археологічних знахідках у найдавніших культурних шарах по всій території України. В усіх цих зображеннях тризуб має пряме відношення як до культу Великої Матері, так і до культу Змія²².

В індо-іранській гілці причорноморських арій, що відокремилися від наших прашурів близько 7 тисяч років тому²³, культ Великої Матері і Змія та символу їхньої життєдайної троїстої сили-тризуба вже існував у високо розвинутій формі.

У тисячолітньому русі від Наддніпрянщини до Ірану та Індії ця гілка арій лишала різні сліди, в тому числі й знаки своїх культів та символів. Так, тризуб зустрічається на Кавказі, у Середній Азії, в Ірані²⁴ і Північній Індії. У стародавньому князівстві Джаму (тепер штат Джаму і Кашмір), далеко на сході від України, у глухому гірському краї височить священна гора з трикутою вершиною, в глибині якої понад чотири тисячі ро-

ків тому поселилась Велика Матір, що прийшла сюди із Заходу. Відтоді цю триголову гору індійці звать українським словом Трикута, у її надрах захищено святилище Великої Матері — Вайшну Деві, як її називають індійці.

Тисячі й тисячі паломників пробіраються крутими гірськими дорогами, а потім довгими тунелями до великої печери, що в середині гори. Тут, під охороною довговолосих

жерців, за трьома стародавніми магійними каменями височить бронзова постать богині з високо піднятим тризубом у правій руці. Побували тут і радянські історики: «Вона була всюди, могутня прадавня Велика Матір-богиня, — пише Л. Шапошникова. — Всюди були сліди її ступнів, врзаних у камінь гір. Всюди був її символ — тризуб. Той тризуб, якого піднімали на ворога в жорстоких війнах королі

зміїв. Той самий тризуб, який охороняв кам'яні лінги²⁵ великого бога гір Шіви. Тризуб пов'язував воєдино усіх трьох: Велику Матір, Зміїв і Шіву»²⁶.

Так, Шіва, друг Зміїв-Нагів, грізний чотирирукий бог, «від погляду якого розпадаються держави, а від танцю — гинуть світи», над усіма іншими знаками підносить тризуб²⁷.

Чому така шана тризубові від Великої Матері і Шіви? Ве-

Знаки тризуба на території України докнязівської доби: 1 — Поділля (4—3 тисячоліття до н. е.); 2 — Ольвія (1 тис. до н. е.); 3 — сарматський знак (на межі н. е.); 4 — Ольвія (I—V ст. н. е.); 5—7 — знаки триєдності на монетах Боспорського царства; 8, 9 — Полтавщина (VI—VII ст. н. е.).

Знаки тризуба на Україні за князівської доби (VIII—XII ст. н. е.): 1, 2 — Причорномор'я; 3, 4 — Київщина; 5 — Чернігівщина; 6 — Вишгород; 7, 8 — Остерський Городець

лика Матір — богиня народження і смерті; у ній замикається цикл — народження, життя, смерть, відродження. Шіва — бог смерті, руйнації і народження. Обидва, по суті, є богами поступу.

Тризуб глибоко шанується в Індії. Численні його зображення на прапорах, щитах та одязі індійських артистів нещодавно бачили в різних куточках Радянського Союзу. Шанування символу на Україні і в Індії, досить віддалених між собою, не є випадковим. Загадковий індійський бог Шіва зі своїм тризубом не місцевого походження. Це «прийшлий» бог, культ якого до Індії принесли арійські племена.

Прабатьківщину арійських племен вчені довго не могли встановити, але в міру нагромадження знань завдяки порівняльному мовознавству, аналізу священних текстів іранських та індійських арій (Авести і Рігведи), археології, зіставленню давніх переказів індійських та іранських арій про географічні та історико-етнічні особливості їх прабать-

ківщини з сучасними географічними та історико-етнічними даними вдалося незалежно встановити, що прабатьківщина арій знаходилася у Північному Причорномор'ї, а саме — у Наддніпрянщині та Наддністрянщині²⁸. Звідси символ тризубу арії занесли до Середньої Азії та Ірану, де він тривалий час був верховним знаком місцевих жрецьких та царських династій, а також до Індії, у якій він і досі лишається містичним символом.

На прабатьківщині індоіранських арій культу Великої Матері, Змія та тризуба продовжували жити повнокровним життям. Тричленні структури були найхарактернішими для пізньоарійської (скітської) ідеології, космології, громадського ладу, політичної і жрецької організації, символіки кольорів²⁹.

Скітський міф про народження зміною богинею від першолюдини Таргітая трьох синів — Глибинця, Горця і Сонця, (особливо, якщо прийняти їх відповідність з трьома зонами космосу — підземною, земною й

небесною) є відображення акту світотворення. По аналогії з космосом будували скіти й свою трикомпонентну структуру суспільства³⁰.

За скітськими міфами, царювати над скітами починає наймолодший син Таргітая (Довгомогоутнього) — Колоксай (Сонцедар) завдяки своєму шлюбу з богинею Табіті (богинею тріоїстої природи, трисвітнього вогню)³¹. Вважається, що Табіті є однією з іпостасів Великої Богині-матері³². Так у світогляді скітів (скілотів), набуваючи нових якостей, живуть тисячолітні культу Великої Матері, Змія та трисвітнього вогню-тризуба.

Після занепаду Скіфської держави тризуб і двозуб продовжують своє життя в Причорномор'ї як знаки боспорських царів та антських зверхників³³. Традиція саме цих знаків Північного Причорномор'я і знайшла своє продовження у так званих знаках Рюриковичів³⁴ та у визнанні тридента національним символом України.

ПРИМІТКИ

¹ Мостепаненко А., Мостепаненко В. Концепція вакууму у фізиці і філософії. — Природа. — 1985. — № 3. — С. 38.

² Повний хрест є просторовим символом, оскільки твориться перетином двох площин. Плоске його зображення, як перетин двох ліній, є неповним.

³ Блаватская Е. Тайная доктрина. — Рига — 1937. — Т. II. — С. 687.

⁴ Там же. — С. 745.

⁵ Там же. — С. 687.

⁶ Там же. — С. 744.

⁷ Тайлер Томас. Религия хеттеев. — У кн.: Религиозные верования с древнейших времен до наших дней. — СПб., 1900. — С. 13—14.

⁸ Мензис А. История религии. — СПб., 1899. — С. 240.

⁹ Прайс Е. История религий. — СПб., 1904. — С. 11.

¹⁰ Классическое искусство Индии с 3000 г. до н. э. до XIX в. н. э. // Фестиваль Индии в СССР. — 1987. — С. 98, 104.

¹¹ Тюляев С. Искусство Индии. — М., 1973. — С. 317.

¹² Атлас по истории религии. — М., 1930. — С. 86. — Рис. 115.

¹³ Ролинсон Дж. Религия Ассириан. — У кн.: Религиозные верования с древнейших времен до наших дней. — СПб., 1900. — С. 35.

¹⁴ Курьер ЮНЕСКО. — 1969. — № 2. — С. 24 (зображення Падма Самбхави).

¹⁵ Блаватская Е. Там же. — С. 744.

¹⁶ Платон, Критій. — У кн.: Тимей і Критій. — К., 1883.

¹⁷ Бессонова С. Религиозные представления скифов. — К., 1983. — С. 50—51.

¹⁸ Платон, Критій. Там же. Абзац 120.

¹⁹ УРЕ. — Т. 17. — С. 21—24 (карти суші).

²⁰ Драчук В. Системы знаков Северного Причерноморья. — К., 1975; Бибинов С. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре. — М., 1953; Хвойко В. Раскопки в 1901 г. в области трипольской культуры // Зап. отд. русск. и славянск. археолог. Русск. Археолог. общ. — Т. V. — Вып. II. — СПб., 1904. — Табл. III. — Рис. 2,5; Погожева А. Антропоморфная пластика Триполья. — Новосибирск, 1983.

²¹ Погожева А. Там же. — С. 30.

²² Погожева А. Там же. — С. 131.

²³ Этнические проблемы истории

Центральной Азии в древности. — М., 1981. — С. 89.

²⁴ Драчук В. Табл. XXIII, рис. 3,13; табл. XXVII., рис. 1,2; табл. XXVI., рис. 1—99.

²⁵ Символы животного начала (примітки Л. Ш.).

²⁶ Шапошникова Л. Тайна священной горы Трикуты. — За рубежом. — 1988. — № 35. — С. 13.

²⁷ Классическое искусство Индии с 3000 г. до н. э. до XIX в. н. э. // Фестиваль Индии в СССР. — 1987. — С. 98.

²⁸ Остаточного признания це відкриття набуло на Міжнародному симпозиумі з етнічних проблем історії Центральної Азії // Див. матеріали симпозиуму: Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности. — М., 1981. — С. 37, 83, 198, 246, 254.

²⁹ Бессонова С. Религиозные представления скифов. — К., 1983. — С. 8.

³⁰ Там же. — С. 13, 14.

³¹ Там же. — С. 21.

³² Там же. — С. 27.

³³ Рыбаков Б. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X—XII вв. — Советская археология. — 1940. — № 6. — С. 233—234.

³⁴ Драчук В. Системы знаков Северного Причерноморья. — К., 1975. — С. 91.

Віктор ЗАРУБА

КОЗАЦЬКІ ПЕЧАТКИ

У відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки імені Вернадського АН УРСР зберігається унікальний комплекс документальних пам'яток — «збірки Новицького». Вони налічують близько тисячі листів і універсалів, зібраних першим на Лівобережній Україні компанійським (охочо-комонним) полковником Ілляшем Федоровичем Новицьким з 1670 по 1697 рік. Він одержував кореспонденцію від гетьманів І. Самойловича та І. Мазепи, генеральної, полкової та сотенної старшини, міських урядовців, духовних та приватних осіб. Листи ввійшли до шести книг колекції, умовно названої архівістами збірками Новицького.

У книгах чимало печаток міських магістратів, монастирів, козацької старшини і приватних осіб. Більшість з них

добре збереглися і можуть служити чудовим джерелом для сфрагістів, щоправда, великі гетьманські печатки висипалися майже всі, особливо Самойловичеві. Лишилися тільки червоні та бурі плями на папері. Але відбитки їхні добре видно.

Основою гетьманських печаток є постать козака з рушницею через ліве плече і з

шаблею при лівому боці. Це зображення в XVI—XVIII століттях було гербом українського козацького війська, як низового (запорозького), так і городового (гетьманського).

Печатка Івана Самойловича має діаметр 40 міліметрів. Між обідками напис: «Печать Малой России войска его царского пресветлого величества запорожского». — Розшифровка автора. В центрі — постать козака у верхньому одязі типу чумарки, прикрашеному візерунком, із застілками. Він

1

підперезаний поясом, у чоботях, на голові шапка з плоским дном, заломлена праворуч. Козак тримає рушницю з ремнем, ладівницю (мал. 1).

Цією печаткою Самойлович користувався довгий час. Так, у документі № 14145 від 6 вересня 1684 року в підписі зазначено «их царского величества» (тобто царів Софії, Петра та Івана Олексійовичів), а на печатці ще стоїть «его царского величества» (тобто Федора Олексійовича). Нею засвідчено також документи, підписані І. Мазепою в перші роки його правління. А само-

4

му І. Самойловичу після обрання, доки готувалися його клейноди, слугувала в 1672—

1677 роках печатка попередника — Дем'яна Многогрішного (мал. 2).

Найвишуканіша з-поміж усіх — печатка Івана Мазепи (діаметр 47 мм, між обідками напис: «Печать Малой России войска и царского пресветлого величества запорожского». — Авт.). На ній у центрі зображено козака у верхньому одязі з короткими рукавами, зачеченими полами, розшитому орнаментом із застілками турецького (східного) типу. У шапці з плоским дном, підпе-

Малюнки Григорія ІВАЩЕНКА

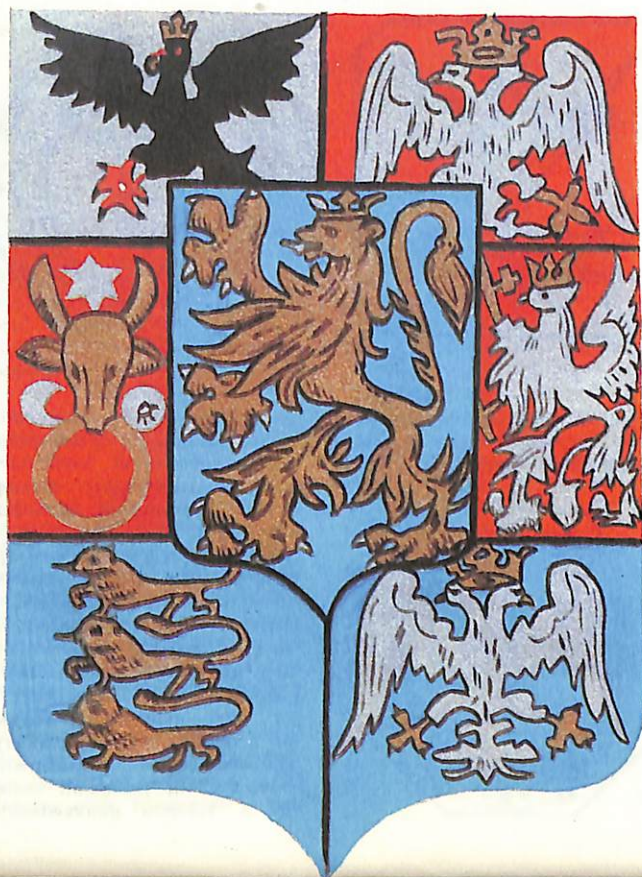
2

5

3

резаний поясом, у чоботях, козак стоїть у густій траві. Фігура трохи випнута вперед (можливо, художник хотів показати, як під вагою рушниць з ременем плечі воїна подалися назад) — (мал. 3).

Зразком полковницьких печаток є печатка Максима Ілляшенка. Вона має форму правильного восьмикутника. В центрі на фігурному щиті — родовий символ. Довкола літер «МИПВЕЦПВЗЛ», що означають «Максим Ілляшенко, полковник війська його царської пресвітлої величності запорозького лубенський». — Авт. (мал. 4).

Листи сина І. Новицького — Григорія скріплені печаткою з родовим гербом, на якому з'єднані три гаки з шестикутними зірками посередині (мал. 5).

Серед інших печаток — особисті знаки Леонтія Свічки, Івана Максимовича, Григорія Новицького, печатки Київської ратуші, монастирів — Рихловського Миколаївського, Києво-Печерського.

Герби українських земель за М. Битинським.

ЩЕ НЕ ВМЕРЛА УКРАЇНА

Ще не вмерла Україна, ні слава, ні воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля,
Згинуть наші вороженьки, як роса на сонці,
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

Станем, браття, в бій кровавий від Сяну до Дону
В ріднім краю панувати не дамо нікому;
Чорне море ще усміхнеться, дід Дніпро зрадіє,
Ще у нашій Україні доленька наспіє.

А завзяття, праця щира свого ще докаже,
Ще ся волі в Україні піснь гучна розляже,
За Карпати відоб'ється, згмонить степами,
України слава стане поміж народами.

Душу, тіло ми положим за нашу свободу.
І покажем, що ми, браття, козацького роду.

Величаво

Тенор

Бас

ЩЕ НЕ ВМЕР-ЛА У-КРАЇ-НА НІ СЛАВА НІ ВО- ДЯ ЩЕ НАМ БРАТТЯ

мо-ло-ді-ї у-сміхнеться до-ля згинуть на-ші во-ро-женьки
 як ро-са на сонці за-па-ну-єм ми браття у своїй сто-
 рон-ці ду-шу ті-ло ми по-ло-жим за нашу сво-бо-ду
 і по-ка-жем що ми брат-тя ко-зацько-го ро-ду!

ЗМІСТ

Національне чи націоналістичне? Із виступу Б. Олійника, листи читачів ЯКИМОВИЧ Б. До питання про українську національну символіку (ПУ, 1989, № 3)	— 1
ГРЕЧИЛО А. Про національний прапор (ПУ, 1989, № 4)	— 2
МОДЗАЛЕВСЬКИЙ В., НАРБУТ Г. До питання про державний герб України. Підг. до друку О. Рибалка (ПУ, 1989, № 3)	— 13
БОЛСУНОВСЬКИЙ К. Родовий знак Рюриковичів, великих князів Київських. Підг. до друку О. Кучерука	— 24
ШАПОВАЛОВ Г. Знак Рюриковичів не тризуб, а якір-хрест	— 27
БРАТКО О. Тридент, його зміст та іпостасі. Публ. уперше	— 32
ЗАРУБА В. Козацькі печатки. Публ. уперше	— 37
Гімн «Ще не вмерла Україна». Сл. П. Чубинського, муз. М. Вербицького	— 44
	— 47

Упорядник А. Сєриков.
 Редактори Д. Шаблій, Л. Жаркова.
 Художньо-технічна редакція Ю. Тюріна.
 Коректор Т. Ерцен.

Адреса редакції: 252070, Київ-70, Боричів тік, 8/1.
 Тел.: 416-14-04, 416-14-35.

При передруку посилання обов'язкове:
 Бібліотека журналу «ПАМ'ЯТКИ УКРАЇНИ». Книга 1. Національна символіка. Київ, 2-е вид., 1991

Здано до набору 06.02.90. Підписано до друку 09.04.90. БФ 39115. Формат 70x108/32. Папір офсетний № 1. Офсетний друк. 2,7 умовн. друк. арк. 2,95 умовн. фарб. відб. 2,56 обл.-вид. арк. Тираж 80 000 прим. Зам. 0211105.

Ордена Леніна комбінат друку видавництва «Радянська Україна». 252047, Київ-47, проспект Перемоги, 50.

Ордена Леніна комбінат печатки видавництва «Радянська Україна». 252047, Київ-47, проспект Перемоги, 50.

Текст набрано із застосуванням вітчизняного фотонабірного комплексу «Каскад»